

MICHAŁ KRASUCKI

Katalog

warszawskiego
dziedzictwa
postindustrialnego II

Katalog

warszawskiego
dziedzictwa
postindustrialnego

II

MICHAŁ KRASUCKI

Katalog

warszawskiego
dziedzictwa
postindustrialnego

II

Warszawa 2010

Redakcja i korekty

Leon Korepta

Projekt okładki i opracowanie graficzne

Piotr Berezowski

Fotografie

Michał Krasucki, Joanna Krukowska, Monika i Filip Miłowscy
fotografie z archiwum „Stolicy”

Druk i oprawa

Zakład Poligraficzny Kink, Warszawa

Współfinansujący

Miasto Stołeczne Warszawa

MIASTO
STOŁECZNE
WARSZAWA

Patronat medialny

**SPOTKANIA
Z ZABYTKAMI**

© Copyright by Fundacja Hereditas 2010

Wszelkie prawa zastrzeżone. Całość ani żadna część niniejszej książki
nie może być reprodukowana bez pisemnej zgody wydawcy.

Wydanie pierwsze

ISBN 978-83-931723-3-7

Na okładce: schody zewnętrzne w budynku Zakładów Wytwórczych Lamp Elektrycznych im. Róży
Luksemburg przy ul. Karolkowej (fot. Monika i Filip Miłowscy)

Fundacja Hereditas dziękuje Panu Arturowi Balczyńskiemu za współpracę przy tworzeniu
1. części *Katalogu warszawskiego dziedzictwa postindustrialnego*.

Spis treści

⋮ Słowo wstępne 7

Katalog obiektów

⋮ Bielany 11

⋮ Mokotów 11

⋮ Praga Południe 19

⋮ Praga Północ 39

⋮ Śródmieście 83

⋮ Wola 99

⋮ Żoliborz 151

⋮ Białoleka, Targówek

Falenica, Włochy, Ursus 151

⋮ Indeks 155

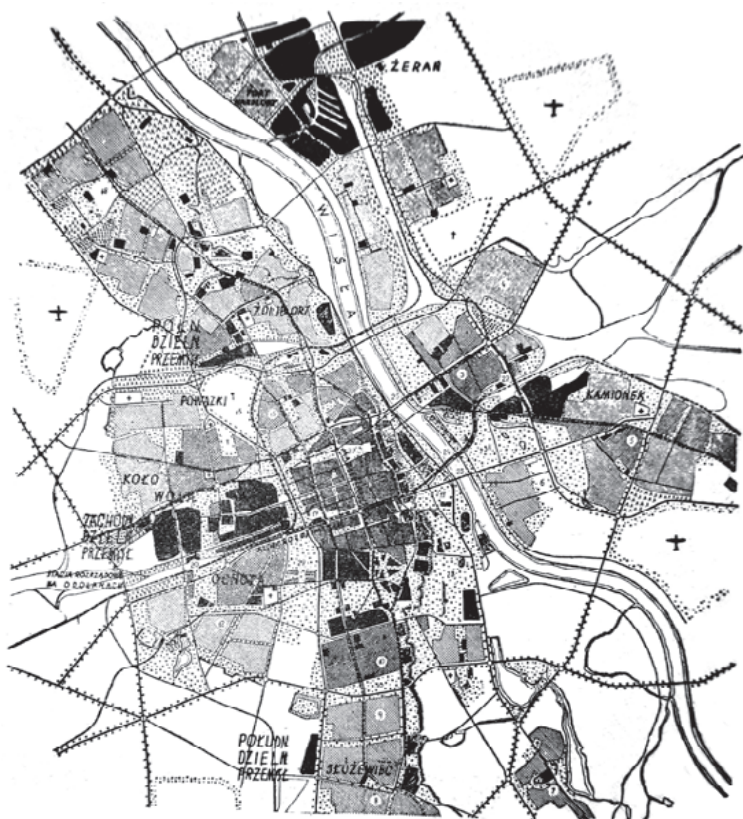

Słowo wstępne

Od prawie dwudziestu lat Warszawa przechodzi intensywną przemianę z miasta na wpół przemysłowego, będącego istotnym ośrodkiem przemysłowym, w kierunku miasta z rozwiniętym sektorem usług, miasta nowoczesnych biur, osiedli mieszkaniowych i apartamentowców. Potężne kombinaty przemysłowe, nie tak odległa chluba peerelowskiej propagandy, zastępują nie mniej potężne centra handlowe. W tym wielkim wirze zmian, w bałaganie chaotycznej transformacji architektoniczno-przestrzennej, zazwyczaj skryte za blaskiem neonów, szyldów, billboardów kryją się nierzadko obiekty przemysłowe o ciekawej architekturze. Często projektowane były przez dobrych architektów, a oficjalne reguły socrealizmu nie miały tak istotnego wpływu na ich formę. W świecie nowego ustroju zakład przemysłowy zyskiwał niespotykaną dotąd rangę; nie było to już zwykłe miejsce pracy i taśmy produkcyjnej, ale centrum socjalistycznego porządku społecznego.

Rozwój przemysłu powojennego diametralnie różnił się od sytuacji sprzed 1939 r. Po 1945 r. zaczęto wprowadzać państwowe zarządy prywatnych zakładów, które z czasem zostały włączone do wielkich państwowych kombinatów. Indywidualny rozwój fabryk, zależny od warunków wolnorynkowych, zastąpiło centralne planowanie. Odbiło się to także na charakterystyce samych zakładów; z mapy przemysłowej stolicy zniknęły liczne mniejsze prywatne warsztaty i fabryki, a ta luka zapelniona została przez kilkadziesiąt potężnych, generujących większość warszawskiej produkcji zakładów. Uprzemysłowienie stolicy na niespotykaną dotąd skalę miało nie tylko swój wymiar gospodarczy, ale przede wszystkim społeczny; miasto nowej socjalistycznej ojczyzny było miastem w dużym stopniu robotniczym. Wierzano, że to właśnie przemysł jest podstawową funkcją miastotwórczą i będzie silnym impulsem do odbudowy zniszczonego miasta.

W pierwszym okresie powojennym nie budowano dużo. W latach 1945 – 1949 uwagę wszystkich skupiało raczej odgruzowywanie ulic i placów, odbudowa infrastruktury technicznej, zapewnienie warunków bytowych tysiącom ludzi. To czas, kiedy, często wspólnymi siłami, podnoszono z ruin przedwo-

Plan Warszawy z zaznaczonymi na czarno dzielnicami przemysłowymi, 1948 r.

jenne fabryki, które uległy prawie całkowitej zagładzie w czasie wojny. Zakłady przemysłowe, które w 1939 r. były głównym celem bombardowań niemieckich, przed 1945 r. zostały ponownie zdewastowane, a ich wyposażenie i park maszynowy zazwyczaj wywiezione. Po zakończeniu działań wojennych, w pierwszym przyjętym planie 3-letnim noszącym miano „planu odbudowy kraju”, zakładano odbudowę tych zakładów, które się do tego nadawały. Równolegle przygotowywano nacjonalizację wszystkich zakładów, które zatrudniały więcej niż 50 osób na jedną zmianę. Odbudowa zniszczonych fabryk najczęściej podejmowana była z inicjatywy ich przedwojennych właścicieli, czasem przez samych pracowników, rzadziej przez państwo. Odbudowane zakłady po kilku latach oddawane były pod przymusowy zarząd” społeczny”, by potem przejść na własność państwa. W tym pierwszym okresie podjęto

jednak kilka decyzji o lokalizacji i budowie nowych zakładów, m. in. Fabryki Samochodów Osobowych na Żeraniu, wytwórni penicyliny na Żeraniu, Zakładów Przemysłu Odzieżowego „Cora”. Wreszcie pod koniec pierwszego okresu planowania zatrudnienie w przemyśle wyniosło prawie 60 tys. osób, co i tak było znacznie poniżej połowy stanu przedwojennego.

Istotną zmianą w tym okresie było stworzenie nowej mapy przemysłowej Warszawy. Przez planistów stolica została potraktowana jak wielka fabryka ze swoimi wydziałami produkcyjnymi, systemem transportu; miasto zostało podzielone na pięć stref-dzielnic, z których każda miała skupiać inne funkcje produkcyjne. Strefy przemysłowe miały występować naprzemiennie z dzielnicami mieszkaniowymi, które zapewniałyby wentylację miasta i oddech jego mieszkańcom. Dzielnica południowa na Służewcu, w sąsiedztwie linii kolejowej na Radom, miała stać się siedzibą Zakładu Hodowli Roślin, a także mieścić składy budowlane i magazyny. Kolejną strefą była Północna Dzielnica Przemysłowa w pobliżu Dworca Gdańskiego, w której funkcjonować miały betoniarnie i wytwórnie elementów betonowych. Centrum warszawskiego przemysłu planowano umieścić na Woli, Zachodniej Dzielnicy Przemysłowej. Tu lokowano większe i mniejsze zakłady o bardzo zróżnicowanym profilu. Za rozwiązania logistyczne odpowiedzialna była stacja rozrządowa na Odolanach przy dzisiejszej ul. Ordona, która dzięki połączeniu z linią kolejową, wielkim placom i magazynom mogła obsłużyć wszystkie powstające zakłady. Odpowiednikiem Zachodniej Dzielnicy była po prawej stronie Wisły strefa na Kamionku, wzdłuż ul. Grochowskiej. Jeszcze przed wojną rozlokowały się tu duże Polskie Zakłady Optyczne i ten teren aż do ulicy Terespolskiej przeznaczono głównie pod zabudowę przemysłową. Ostatnią Dzielnicą Przemysłową, budowaną w zasadzie od zera, miał stać się Żerań. Obok Fabryki Samochodów Osobowych planowano rozwijać tu fabrykę gotowych elementów prefabrykowanych do budowy domów i fabrykę chemiczno-farmaceutyczną („Polfa”). Na Żeraniu, nad Wisłą, rozpoczęto budowę nowej elektrociepłowni. To tu skupiać się miał cały ciężki przemysł, z dala od dzielnic mieszkaniowych stolicy. Strefą, niewydzieloną jako odrębna dzielnica przemysłowa, stały się także Bielany, na granicy których w 1952 r. rozpoczęto budowę wielkiej Huty Warszawa.

Drugi okres rozbudowy, czas pierwszego planu sześcioletniego (1949 – 1955) zakładał bardzo szybko postępujące uprzemysłowienie miasta. Już w samym tekście planu sformułowano priorytety odnośnie budowy przemysłu: „Warszawa, miasto o bogatych tradycjach rewolucyjnych, winna stać się silnym ośrodkiem robotniczym. W szczególności należy wybudować w Warszawie fabrykę samochodów osobowych, fabrykę tokarek, zakłady lamp elektrycznych, zakłady urządzeń radiowych, dokończyć budowy zakładów

graficznych Dom Słowa Polskiego, wybudować fabrykę maszyn do pisania i 36 innych ważniejszych zakładów przemysłu wielkiego i średniego oraz poważnie rozbudować zakłady istniejące; osiągnąć wartość produkcji przemysłu socjalistycznego około cztero – i półkrotnie większą niż w 1949 r. zaś liczbę zatrudnionych w przemyśle zwiększyć do ponad 100 tys. osób.” W tym okresie powstały wszystkie ważne zakłady przemysłowe, w tym m.in. Zakłady Poligraficzne Dom Słowa Polskiego, FSO, Elektrociepłownia na Żeraniu, Zakłady Radiowe im. Kasprzaka, Fabryka Wyrobów Precyzyjnych im. Gen. Świerczewskiego. Rozpoczęto budowę Huty Warszawa. Pod koniec planu 6-letniego zatrudnienie w przemyśle Warszawy wzrosło do 133,4 tys. osób. Dwa kolejne plany 5-letnie kładły równie silny nacisk na rozwój przemysłowy miasta.

Pierwsze dwa plany powojenne to był także czas wdrażania nowych technologii budowlanych. W powszechnym użyciu znalazło się już stosowanie prefabrykowanych elementów składanych na placu budowy (co znacznie przyspieszało pracę, ale czasem pogarszało jakość), elementów żelbetowych, czy nowoczesnych konstrukcji łupinowych dachu. W konstrukcjach szkieletu betonowego (stropy, słupy) stosowano ciekawe pomysły wzmacniające odporność materiału na rozciąganie i zginanie – powstały konstrukcje sprężone: kablo- i strunobetonowe; w których wzmocnieniem były kable, bądź struny fortepianowe. Z kolei dachy łupinowe pozwalały na bardzo dużą rozpiętość przy jednoczesnej trwałości i lekkości. Na dużą skalę stosowana była już także cegła silikatowa, zazwyczaj jako wypełnienie konstrukcji stalowych, bądź żelbetowych. Co ciekawe, dzięki użytkowemu, funkcjonalnemu charakterowi tych obiektów, były one mało podatne na obowiązującą doktrynę socrealistyczną. Swoją funkcjonalistyczną, modernistyczną formą nierzadko inspirowane były osiągnięciami światowego modernizmu, który przed 1949 r. był przywoływany jako wzór do naśladowania (m.in. projekty Alberta Louisa Kahna). Nie oznacza to, że budownictwo przemysłowe całkowicie było wolne od panujących oficjalnych zasad, ale najczęściej poddawano się im, projektując budynki mieszkalne dla robotników, biurowce, czy budynki socjalne. W samych budynkach produkcyjnych także starano się przemycić pewne elementy dekoracyjności; znajdziemy je choćby w holach Domu Słowa Polskiego w postaci żelbetowych kolumn z kryształowymi wysklepkami czy sgrafitta na ścianie Sali zebrań przy Zakładach im. Gen. Świerczewskiego. To tylko świadczyło o randze tych z pozoru czysto utylitarnych obiektów.

Architektura Warszawy z lat powojennych nie jest doceniana. Sytuacja zmieniła się ostatnimi laty w odniesieniu do budowli socrealistycznych, ale nadal mało wartościowe wydają się przykłady warszawskiego modernizmu z pierwszych lat powojennych czy powstałe po 1955 r. W przypadku

obiektów przemysłowych sytuacja jest jeszcze gorsza tym bardziej, że zdecydowanie bardziej od ich walorów architektonicznych ceni się zazwyczaj ogromne połacie gruntu, które zajmują. Z mapy Warszawy znikają całe kwartały zabudowy przemysłowej powstałej po 1945 r. O ile jest to proces naturalnego rozwoju miasta, o tyle w tej szybko postępującej transformacji warto zachować te elementy, które są przykładem doskonałej myśli inżynierskiej, bądź nierzadko pracy artystów. Często trzeba sobie zadać wiele trudu, by pod warstwą brudu, wtórnych okładzin, billboardów, dostrzec piękno tkwiące w prostych, modernistycznych fabrycznych murach. Mamy nadzieję, że ten katalog, będący kontynuacją pierwszego tomu, pomoże w takich poszukiwaniach. Obejmuje kilkadziesiąt obiektów, które w większości powstały po 1945 r., ale także uzupełnia wcześniejsze opracowanie o niektóre urządzenia komunalne miasta.

Michał Krasucki

Bielany

Kotłownia Szpitala Bielańskiego

Adres obiektu: ul. Karska 13

Data powstania: 1950 / 1953 r.

Użytkownik: brak

HISTORIA OBIEKTU Kiedy w 1950 r. przystąpiono do budowy nowego szpitala na Bielanych, niezbędna okazała się także budowa przyszpitalnej kotłowni i elektrowni. Bielany nie były jeszcze wówczas przyłączone do sieci miejskiego ogrzewania, a szpital potrzebował stałej dostawy ciepła i prądu. Kotłownia z powodzeniem funkcjonowała do lat 90., kiedy stała się już całkowicie bezużyteczna – do szpitala została wtedy doprowadzona publiczna sieć ciepłownicza. Od tamtej pory obiekt

1 Widok ogólny kotłowni; fot. 2010 r.

stoi pusty i coraz bardziej niszczeje. W pozbawionych instalacji wnętrzach gnieźdzą się bezdomni, a komin przy ciepłowni służy za dziką ścianę wspinaczkową. Pojawiały się dotąd różne pomysły zagospodarowania ciepłowni. Jednym z nich była adaptacja przez Marka Kotańskiego na noclegownię dla bezdomnych. Pojawił się także pomysł urządzenia centrum do gry w paintball. Kilka lat temu Jarosław Zieliński wraz z Sylwią Chutnik namawiali dyrektora szpitala, by w starych murach powstało lokalne centrum kulturalne. Na to jednak zabrakło pieniędzy. Ostatnim pomysłem dyrekcji szpitala jest budowa w miejscu kotłowni wielopoziomowego parkingu.

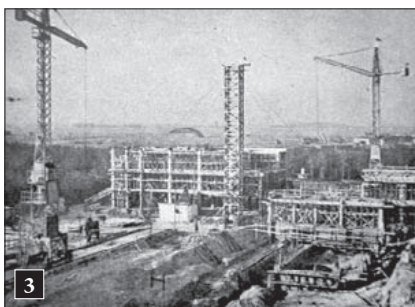
OPIS Budynek został wymurowany z cegły, nakryty żelbetowym pulpitowym stropodachem. Usytuowany jest po zachodniej stronie niewielkiego dziedzińca otoczonego budynkami szpitalnymi. Ma plan prostokąta, jednak w części central-

nej jest jednokondygnacyjny, w bocznych – dwukondygnacyjny. Elewacje od strony wschodniej i zachodniej zostały wyposażone w wysokie, prostokątne okna doświetlające wewnętrzną halę kotłowni. Całość wieńczy prosty gzyms koronujący. Od strony południowej, przy ścianie dostawiono ze wewnętrzną klatkę schodową. Wewnątrz większość powierzchni zajmuje wielka, jednokondygnacyjna hala ze wspartą na żelbetowych słupach antresolą. Od strony zachodniej przy budynku stoi wysoki, ceglany komin.

2 Elewacja boczna z klatką schodową; fot. 2010 r.

3 Budowa szpitala i kotłowni [w:] Stolica, nr 2 / 1954, str. 5

UWAGI Kotłownia i komin z roku na rok coraz bardziej popadają w ruinę. W murach pojawiają się spękania, w wyprutym z jakiegokolwiek wyposażenia wnętrzu hula wiatr. W trosce o bezpieczeństwo pojawiających się tu co chwila „zwiedzających” dyrekcja szpitala zdemontowała barierki, schodki i inne elementy ułatwiające wspinanie się po kominie.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 2 / 1954
www.bielanski.med.pl

Huta Warszawa

Adres obiektu: ul. Kasprowicza 132

Data powstania: 1952 / 1957 r.

Użytkownik: Huta Arcelor Mittal, firmy prywatne, ZUS

HISTORIA OBIEKTU Budowa ruszyła 1952 r. Pod budowę huty wyznaczono teren na obszarach granicznych Warszawy, gdzie nie było jeszcze intensywnej zabudowy. Taka lokalizacja dawała pewność, że huta nie będzie uciążliwym zakładem dla rozwijającej się dzielnicy Bielany, ale też pozwalała na ewentualną rozbudowę przyszłego zakładu. W pierwszej kolejności doprowadzono boczną kolejową i wykonano drogi wewnętrzne, a cały teren uzbrojono. Poważne prace ziemne rozpoczęto w 1952 r., a pierwsze obiekty oddano do użytku już w 1954 r. Huta z założenia miała produkować stal szlachetną, powstała z przetopienia złomu, który trafiał tu z całego kraju. Stal produkowana w hucie wykorzystywana była głównie w przemyśle samochodowym, w produkcji narzędzi chirurgicznych, silników, obrabiarek itd. W 1957 r. uruchomiono odlewnię staliwa, która była pierwszym i podstawowym wydziałem produkcyjnym huty. W 1958 r. gotowe były kuźnia i stalownia, w 1960 walcownia i zgniatacz, a w 1961 r. oddano do użytku ciągarnię. W późniejszych latach uruchomiono jeszcze walcownię grubą, drobną i taśmy. Zakłady zawsze odgrywały istotną rolę w życiu robotniczym i gospodarczym miasta. W maju 1981 r. hutę wraz z biskupem Kraszewskim odwiedził ks. Jerzy Popiełuszko. Pojawił się tu ponownie w sierpniu 1981 r. by odprawić mszę w strajkującym zakładzie. Huta przystąpiła do strajku

1 Symbol Huty w bramie zakładowej; fot. 2010 r.

2 Budynki administracyjne i biurowe; fot. 2010 r.

3 Wieża ciśnień; fot. 2010 r.

4 Widok ogólny hal i wieży ciśnień; fot. 2010 r.

w geście solidarności z robotnikami Wybrzeża. W 1992 r. Huta Warszawa została sprywatyzowana i połączona spółką joint venture z koncernem Lucchini. W 1998 r. uruchomiono nową stalownię. Po przejęciu huty w 2005 r. przez koncern AcerMittal, produkcji w niektórych starych halach zaprzestano, a jednocześnie zbudowano nową walcownię i uruchomiono produkcję kształtowników. W 2005 r. wysadzono w powietrze cztery ceglane kominy przy budynku piecowni.

OPIS Teren Huty Warszawa jest olbrzymi, zajmuje obszar 150 ha między dzisiejszymi ulicami Naoczniciego, Zgrupowania AK „Kampinos”, Improwizacji i Wól-

5 Zakładowa remiza Straży Pożarnej;
fot. 2010 r.

6 Huta Warszawa

czyńską. Hale produkcyjne budowane były z prefabrykowanych, szykowanych na placu budowy elementów. Hale odlewni, kuźni, stalowni, ciągalni, walcowni powstały w oparciu o szkielet stalowy i konstrukcję żelbetową, a wypełnione zostały cegłą silikatową. W taki sam sposób wykończone zostały budynki biurowe od strony ul. Kasprowicza. Mają po trzy kondygnacje i otrzymały bogatszy, socrealistyczny wystrój w postaci opasek okiennych, gzymsu koronującego i murku attykowego. W zespole fabrycznym przewidziano także miejsce dla centrum kultury mieszczącego sale szkoleniowe dla 300 uczniów, świetlicę, stołówkę, bar mleczny i ambulatorium.

UWAGI We wrześniu 2010 r. w pustej hali Ciągarni odbyło się wielkie widowisko „2 x strajk” w 30. rocznicę wydarzeń sierpniowych. Większość starych budynków huty została wyłączona z produkcji i popada w ruinę.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 51/52 (365/366)/1954, str. 6

S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961.

www.arcelormittal.com/poland

Mokotów

Stacja Pomp Rzecznych

Adres obiektu: ul. Czerniakowska 124

Data powstania: 1883 / 1886 r.

Użytkownik: Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji

HISTORIA OBIEKTU Początki warszawskiej sieci wodociągowej sięgają 1876 r. kiedy to William Lindley podpisał umowę na wykonanie projektu wodociągów i kanalizacji dla miasta Warszawy. Projekt był gotowy już dwa lata później, a w 1881 r. została podpisana umowa na wykonanie całej sieci. Realizacją umowy zajął się już jednak kolejny z Lindley'ów, William Heerlein. Zaprojektowana sieć składała się ze stacji pomp rzecznych, zespołu kanałów, stacji filtrów powolnych,

1 Budynek stacji pomp, lata 30-te; fot. 2010 r.

2 Brama od ul. Czerniakowskiej; fot. 2010 r.

3 Zawór pompy, ob. element przestrzenny; fot. 2010 r.

4 Budynek mieszkalny; fot. 2010 r.

stacji pomp i wieży ciśnień. Zadaniem Stacji Pomp Rzecznych było pobieranie wody z Wisły i tłoczenie jej do Stacji Filtrów przy ul. Koszykowej. Początkowo w kompleksie na Czerniakowie znajdowały się trzy hale pomp, dwie kotłownie, a także dom mieszkalny. W 1928 r. oddano do użytku zbiornik osadowy. Stacja przerwała swoje działanie dwukrotnie: w trakcie bombardowań we wrześniu 1939 r. i po ostrzelaniu przez Niemców 22 września 1944 r. Zabudowania w większości zostały wysadzone.

OPIS Do dziś na terenie zakładu przy ul. Czerniakowskiej zachowało się kilka przedwojennych obiektów. Większość budynków pochodzi z lat 70. XX w. Przy

ulicy Czerniakowskiej znajduje się budynek mieszkalny dla pracowników i kadry administracyjnej. Jest piętrowy, na planie litery T, z ryzalitem wejściowym od strony wschodniej. Wybudowany z klinkierowej cegły, ozdobiony został historyzującym detalem z półkoliście zamkniętymi oknami, kostkowym gzymsem koronującym i fryzem z ukośnie układanej cegły. Okna w dolnej kondygnacji zostały zamknięte lukiem odcinkowym. Nad ceglany gzymsem kostkowym znajduje się dodatkowa kamienna nakrywa. Od strony ulicy Czerniakowskiej znajduje się przylegająca do budynku niewielka weranda niosąca taras z betonową balustradą o rysunku plecionki. Budynek znajduje się w otoczeniu ogrodu z okazami starodrze-

wu. W latach 30. oddano do użytku nowy budynek stacji pomp, zbudowany na planie prostokąta, jedno i dwukondygnacyjny, o żelbetowej konstrukcji, z ryzalitem w elewacji frontowej. Ryzalit ozdobiony został dwoma bocznymi, lizenami. Od strony wschodniej znajduje się uruchomiony w 1928 r. zbiornik osadowy o głębokości 4 metrów i powierzchni 17,8 hektara.

UWAGI Na terenie zakładu w 2010 r. prowadzone były prace remontowe budynków i rewaloryzacyjne otoczenia.

BIBLIOGRAFIA

J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. II, Warszawa 1997

Państwowe Zakłady Pomocy Szkolnych / Warszawskie Zakłady Mechaniczne

Adres obiektu: ul. Czerniakowska 89/93

Data powstania: 1949 / 1950 r.

Użytkownik: WUZETEM

HISTORIA OBIEKTU W 1947 r. Ministerstwo Oświaty powołało Państwowe Zakłady Pomocy Szkolnych, aby produkowały i dostarczały powstającym szkołom niezbędnych pomocy naukowych. Zakłady określiły nie tylko procedury i charakter produkcji, ale miały też wpływ na program nauczania w szkołach. Od 1949 r. rozpoczęto budowę wielkiego kompleksu trzech bloków-hal produkcyjno-biurowych przy ul. Czerniakowskiej w Warszawie. Autorami projektu byli inż. arch. Witold Stępień i inż. arch. Stefan Zieliński. W kompleksie miały się znaleźć, oprócz hal warsztatowo-produkcyjnych, także instytut badawczo-rozwojowy, bi-

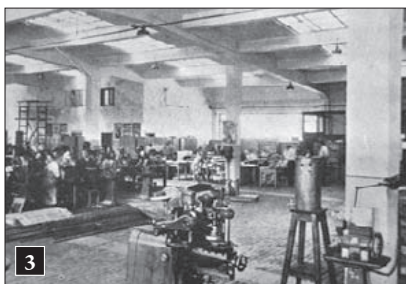
1 Widok ogólny; fot. 2010 r.

blioteka, biura, ale także część socjalna obejmująca żłobek, świetlice, czytelnię, salę zebrań. Łączna powierzchnia budynków wg. projektu liczyła 25 000 m.kw. Pierwsze wyroby opuściły mury zakładów jeszcze przed ukończeniem budowy. Produkowano wszystko, co się mogło przydać w trakcie zajęć szkolnych: busole, globusy, gabloty, wagi, magnesy, akwaria, termometry, mikroskopy (montaż), modele silników, przyrządy i przybory chemiczne, meble szkolne, a także wypchane zwierzęta i szkielety. Jednak już w 1951 r. budynki zakładów zostały przejęte przez Warszawskie Zakłady Mechaniczne. Zostały one powołane do produkcji silników wysokoprężnych i części do maszyn budowlanych. Wytwarzano m.in. pompy olejowe, filtry oleju, pompy wtryskowe, regulatory prędkości obrotowej,

2 Pierwsza oddana do użytku hala; fot. 2010 r.

3 Wnętrze hali zakładowej [w:] Stolica, nr 26 (137)/1946, str. 3

4 Makietą projektową zespołu [w:] Stolica, nr 26 (137)/1946, str. 3

pompy wodne, sprzęgła, całe silniki (pierwszy silnik – W2). Co ciekawe Warszawskie Zakłady Mechaniczne przejęły nie tylko budynki, ale także pracowników po Państwowych Zakładach Pomocy Szkolnych. Nie trudno się domyśleć, że dla wielu pracowników, którzy do tej pory wypychali zwierzęta i budowali gabloty prawdziwym problemem stała się zmiana profilu produkcji.

OPIS Zespół pięciu budynków zajmuje dużą posesję między ulicami Czerniakowską, Kaszubską i Czerską. Wszystkie obiekty miały mieć łącznie 110 000 m³ kubatury. Jako pierwszą zbudowano parterową halę maszyn, która obecnie znajduje się na dziedzińcu między trzema blokami. W drugiej kolejności zbudowano cztery bloki – trzy ustawione równolegle względem siebie, dłuższymi bokami wzdłuż ulicy Czerniakowskiej; i jeden ustawiony poprzecznie przy ul. Kaszubskiej. Połączone bloki tworzą kształt litery E. Budynki na planie prostokąta, czterokondygnacyjne zostały wykonane w technologii szkieletu żelbetowego. Elewacje zostały wykończone w cegle cementowej.

UWAGI Pierwotny projekt zakładał budowę sześciu bloków. Ostatecznie nie zrealizowano budynku najbliżej ul. Czerniakowskiej.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 26 (137)/1946, str. 3

Motolux – zakład mechaniczny

Adres obiektu: ul. Konduktorska 17 / Huculska 6

Data powstania: 1932 r.

Użytkownik: osoby prywatne

HISTORIA OBIEKTU Niepozorny z wyglądu budynek przy ul. Konduktorskiej w Warszawie był świadkiem historycznych pierwszych polskich prób lotu w stratosferę. Po swoim powrocie z francuskiej wytwórni silników Lorraine-Dietrich inż. Jan Szala (1899-1942) założył w Warszawie wytwórnię Motolux, zajmującą się głównie produkcją części do silników lotniczych i oprzyrządowania. Jednym z najważniejszych pomysłów inżyniera, jednocześnie wdrożonym do produkcji w Motoluxie,

1 Widok d. zakładów ze sgrafitem; fot. 2010 r.

był tzw. synchronizator – urządzenie synchronizujące karabin i śmigło samolotu. Chwile chwały wytwórnia przeżyła w 1938 r. kiedy to wyprodukowano tu, według projektu inż. Szali, trzy gondole do balonu stratosferycznego „Gwiazda Polski”. Wykorzystano w nich nowoczesne materiały i całe mnóstwo nowatorskich rozwiązań w postaci precyzyjnych zaczepów i dźwigni zamków włączów. Wmontowano 6 okien, przezierników o podwójnych szklach optycznych. Wyposażeniem gondoli był sprzęt nawigacyjny, fotograficzny, do pomiarów wysokościowych, do regeneracji zużytego powietrza i specjalny teleskop złożony z 30 liczników Geigera-Müllera. Zainstalowano również nadajnik i odbiornik radiowy. Mimo takich wysiłków lot balonu się nie powiódł. Ze względu na złe warunki pogodowe ostatnia próba lotu podjęta 14 października 1938 r. skończyła się wybuchem i zniszczeniem powłoki. Wytwórnia Motolux zatrudniała początkowo 36 pracowników, a po prze-

2 Widok ogólny; fot. 2010 r.

3 Tablica pamiątkowa; fot. 2010 r.

4 Willa właścicieli; fot. 2010 r.

niesieniu na tereny warszawskiego Grabowa, na ulicę Poloneza 14, już 100 pracowników. W 1939 r. firma została przejęta przez Niemców.

OPIS Siedziba dawnego Motoluxu to skromny, piętrowy budynek pozbawiony detalu architektonicznego i cech stylowych. Na jednej ze ścian znajduje się duży fresk przedstawiający Mikołaja Kopernika, kosmos i balon stratosferyczny.

UWAGI Budynek ze względu na wartość historyczną został wpisany do rejestru zabytków.

BIBLIOGRAFIA

Z. Kowalewski, *Gwiazda Polski – pionierska próba lotu do stratosfery*
[w:] www.wiadomości24.pl, 03.09.2007.

Ochota

Polskie Zakłady Lotnicze

Adres obiektu: Al. Krakowska 110-114

Data powstania: 1921 / 1928 r.

Użytkownik: EADS PZL, firmy prywatne, Instytut Lotnictwa

HISTORIA OBIEKTU Początków Państwowych Zakładów Lotniczych należy upatrywać w działalności wcześniejszych Centralnych Warsztatów Lotniczych (CWL) założonych na Okęciu w 1921 r. PZL powstały w 1928 r.; w tym czasie wybudowano też pierwsze budynki. Pierwszym wyprodukowanym w nowych halach samolotem był licencyjny francuski samolot myśliwski Wibault 70. Miał

1

1 Budynek biurowy, lata 60-te; fot. 2010 r.

2

2 Logo PZL, na budynku frontowym; fot. 2010 r.

3 Hale produkcyjne, lata 50-te; fot. 2010 r.

4 Hangary produkcyjne, lata 30-te; fot. 2010 r.

5 Śmigło przed budynkiem frontowym; fot. 2010 r.

konstrukcję metalową, co w tamtych czasach było nadal nowością. Kolejnymi produktami były opracowane przez inż. Zygmunta Puławskiego nowoczesne myśliwce górnopłatowe: PZL P.1, P.6, P.7 i P.11. Warto tu nadmienić, że dwa ostatnie (P.7 i P.11) były na wyposażeniu polskiej armii w 1939 r. Opracowano także lekki bombowiec PZL.23 Karaś, średni bombowiec PZL.37 Łoś, a także całą serię samolotów sportowych (PZL.5, PZL.19, PZL.26). Główną siedzibą przedwojennych

zakładów było warszawskie Okęcie. Fabryka nosiła oznaczenie PZL WP-1 (Wytwórnia Płatowców-1, Wytwórnia Płatowców nr 1). Przed wojną powstały jeszcze dwie fabryki w ramach PZL: w Mielcu i Rzeszowie. Mimo że budynki zakładu w dużej mierze zostały zniszczone w czasie wojny (Niemcy urządzili tam warsztaty naprawcze, a po 1944 r. zachowały się częściowo tylko trzy budynki), to po 1946 r. podjęto decyzję o odbudowie fabryki samolotów. W 1948 r. PZL przemianowano na Wytwórnę Sprzętu Komunikacyjnego. WSK-Okęcie projektowała i produkowała przeważnie samoloty sportowe, szkolne, wielozadaniowe i rolnicze (do oprysków). Z najbardziej znanych samolotów należy popularny PZL-104 Wilga (wielozadaniowy) i PZL-106 Kruk (rolniczy). W 2001 r. fabryka na Okęciu została zakupiona przez międzynarodowy koncern Casa.

OPIS Zakłady znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie lotniska na Okęciu. Od strony wschodniej przylegają do pasów startowych. Z dawnej zabudowy zachowało się stosunkowo niewiele. Najstarsze piętrowe budynki pochodzą z lat 20. i mieszczą obecnie Instytut Lotnictwa. Otrzymały klasycyzujący detal w postaci lizen i gzymsów. Hale wybudowane w początku lat 50. znajdują się w południowej części posesji, od strony ul. Ruchliwej. Składają się z połączonych ze sobą hal nakrytych dachami łupinowymi, a w części od strony lotniska sąsiadują z dużym hangarem ze świetlikami w dachu. Hale w większości powstały w oparciu o technologię szkieletu żelbetowego. Późniejsze obiekty budowano w konstrukcji stalowej. Budynki biurowe pochodzą z różnych okresów – od lat 50. do lat 80. XX w.

6 Hala, lata 50-te; fot. 2010 r.

7 Budynek, lata 50-te;
fot. 2010 r.

8 Budynek biurowy – obecnie
Instytut Lotnictwa, lata 20-te;
fot. 2010 r.

UWAGI Zakłady funkcjonują do dziś. Pod szyldem EADS PZL produkowany jest samolot PZL-130 Orlik, a także podzespoły do innych maszyn.

BIBLIOGRAFIA

J. Babiejczuk, J. Grzegorzewski, *Polski przemysł lotniczy 1945-1973*, Wydawnictwo MON Warszawa 1974

J.R. Konieczny, *Kronika lotnictwa polskiego 1241-1945*, WKiŁ, Warszawa 1984

Fabryka czekolady „Plutos”

Adres obiektu: ul. Barska 28 / 30

Data powstania: 1925 r. / 1930-36 r.

Użytkownik: Rejonowy dla m.st. Warszawy / firma Medcom

HISTORIA OBIEKTU Firma została założona w 1925 r. W pięć lat później przystąpiono do budowy nowego gmachu, który po dużej rozbudowie i przekształceniu istnieje do dziś. Fabryka została spalona w 1944 r. Nie zachowały się także zrabowane, albo zniszczone maszyny. W 1945 r. rozpoczęto odbudowę zakładu.

1 Widok od strony Hali Kopinskiej;
fot. 2010 r.

2 Widok z ul. Barskiej;
fot. 2010 r.

W połowie lat 90-tych przeprowadzona została kompleksowa przebudowa fabryki na gmach biurowy. Umieszczono w nim siedzibę Sadu Rejonowego dla m.st. Warszawy.

OPIS Budynek na planie litery L, dłuższym bokiem zwrócony do ulicy Barskiej. Pierwotnie trójkondygnacyjny, obecnie sześciokondygnacyjny. Przed przebudową elewacja otynkowana, artykułowana podziałami dużych okien, ozdobiona prostymi gzymsami akcentującymi poziome podziały; teraz budynek zeszepecony tandetną okładziną i różnobarwnym tynkiem. Skomplikowana bryła w niczym nie przypomina przedwojennej, modernistycznej struktury.

3 Dziedziniec;
fot. 2010 r.

4 Widok ogólny;
fot. 2010 r.

BIBLIOGRAFIA

S. Misztal, *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej* [w:] Warszawa II Rzeczypospolitej, Warszawa 1970

M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie*, Warszawa 1998, s. 193

Roczniki polskiego przemysłu i handlu, 1932, 1934, 1936

W. Stesłowicz, S. Wartalski, *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Izba Przemysłowo-Handlowa, Lwów – Warszawa 1930

Stacja Filtrów

Adres obiektu: ul. Koszykowa 81

Data powstania: 1881 / 1886 r.

Użytkownik: Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji

HISTORIA OBIEKTU Początki warszawskiej sieci wodociągowej sięgają 1876 r., kiedy to ówczesny prezydent miasta, gen. Sokrates Starynkiewicz zlecił jej wykonanie wybitnym angielskim inżynierom, ojcu i synowi: Williamowi i Williamowi Heerleinowi Lindeyom. William Lindley rok później podpisał umowę na wykonanie projektu wodociągów i kanalizacji dla miasta Warszawy. Projekt wstępny był gotowy już w 1878 r., a w 1881 r. została podpisana umowa na wykonanie całej sieci. Realizacją umowy zajął się już jednak kolejny z Lindley'ów, William Heerlein. Zaprojektowana sieć składała się ze stacji pomp rzecznych, zespołu kanałów, stacji

1 Kotłownia i pompownia „Górne miasto”; fot. 2010 r.

2 Dom mieszkalny pracowników; fot. 2010 r.

3 Wieża ciśnień; fot. 2010 r.

4 Kotłownia i pompownia „Dolne miasto”; fot. 2010 r.

filtrów, stacji pomp i wieży ciśnień. System pobierania wody z rzeki opierał się na trzech przewodach ssawnych o długości 500 m. Dla ochrony ssawów przed pobieraniem piachu wykopano specjalną zatokę. Woda pobierana z Wisły szła głównym rurociągiem do Stacji Filtrów na ul. Koszykowej, tam przechodziła filtrację w osadnikach wolnych, skąd była dalej dystrybuowana do sieci wodociągowej. Sieć żeliwnych wodociągów pod ulicami miasta składała się z czterech głównych kanałów o większej średnicy, wiodących w kierunku Placu Bankowego,

5 Ekspozycja rur i pomp na terenie zakładu; fot. 2010 r.

6 Weranda przy pompowni „Górne miasto”; fot. 2010 r.

7 Wejście do zbiorników osadników powolnych; fot. 2010 r.

Placu Trzech Krzyży, ul. Żelaznej, i ul. Okopowej. Do pompowania początkowo stosowano pompy systemu Watta, potem dodatkowe trzy z niemieckiej fabryki Hartmana, a od 1924 r. pompy szwajcarskiej produkcji Sulzera. W 1933 r. wszystkie dotychczasowe zastąpiono pompami polskiej produkcji z fabryki inż. Stanisława Twardowskiego.

Warszawska sieć wodociągowa funkcjonowała w zasadzie nieprzerwanie do 21 września 1944 r. Po tej przerwie Stację Filtrów uruchomiono ponownie 29 maja 1945 r. Przez cały przedwojenny okres rozbudowy filtrów, od 1883 do 1939 r. na dużym terenie przy ul. Koszykowej powstały: w latach 1883-1887 wieża ciśnień, przepompownie „Dolne miasto” i „Górne miasto” wraz z kotłowniami i węglowniami, dwa budynki mieszkalne, zespół filtrów powolnych „I” i zbiorniki wody czystej „I-A” i „I-B”; w latach 1887-1889 II zespół filtrów powolnych; w kolejnych latach zespół osadników krytych „1-3” i „4-2”, a także następne zespoły filtrów

8 Zbiorniki filtrów wolnych;
fot. 2010 r.

9 Tablica pamiątkowa z 1883 r.;
fot. 2010 r.

10 Zbiornik i rury wewnątrz
wieży ciśnień; fot. 2010 r.

powolnych wraz ze zbiornikami wody czystej. W 1924 r. zbudowano III pompownię, a w 1933 r. oddano do użytku bardzo no-

woczesny Zakład Filtrów Pośpiesznych. Obecnie bardzo zmodernizowany Zakład przy ul. Koszykowej produkuje dziennie 200 tysięcy m³ wody, co zapewnia 50% zapotrzebowania dla całej aglomeracji warszawskiej. Zakład zaopatruje w wodę tereny centralnej i południowo-zachodniej lewobrzeżnej części Warszawy oraz miejscowości Piaseczno, Lesznowolę, Stare Babice, Raszyn, Pruszków, Piastów, Michałowice. W 2010 r. oddana została nowa stacja uzdatniania wody, wybudowana częściowo z funduszy europejskich.

OPIS Budynki z pierwszego okresu budowy powstały w nurcie historyzującym, z charakterystyczną dla architektury przemysłowej końca XIX w. dekoracją ceglana z elementami neoromanizmu. Budynek pompowni i kotłowni „Górne Miasto”, mieszczący obecnie muzeum Stacji Filtrów, otrzymał dodatkowo bogato

dekorowaną, okazałą drewnianą werandę przywołującą skojarzenia z architekturą szwajcarskich uzdrowisk. Elewacje licowanego cegłą budynku zostały w dolnej partii cokołu dekorowane tynkiem naśladowującym kamienną rustykę. Analogiczną architekturę prezentuje pochodzący z tego samego czasu zespół pompowni i kotłowni „Dolne Miasto”. W 1924 r. dobudowano do niego od południa halę III pompowni, która stała w miejscu krytego tarasu z drewnianą werandą. Ciekawym obiektem na terenie zespołu jest dom mieszkalny dla inżynierów. Wzniesiony został w pierwszym okresie budowy filtrów i ma swój odpowiednik przy ul. Czerniakowskiej w Stacji Pomp Rzecznych. Dominantą wysokościową całego kompleksu jest bez wątpienia Wieża Ciśnień, która jest prawdziwym dziełem sztuki nie tylko architektonicznej, ale też inżynierskiej. Stylizowana na średniowieczną wieżę obronną, otrzymała wydatny wydatny gzyms z machikułami. W momencie powstania była najwyższą budowlą w mieście. Funkcjonowała do 1924 r., do momentu uruchomienia elektropomp. We wnętrzu zachował się zbiornik przelewowy i spiralne żeliwne schody dookoła.

UWAGI Zespół Stacji Filtrów przy ul. Koszykowej wraz z całą zachowaną XIX-wieczną siecią wodociagową i kanalizacyjną jest ewenementem w skali Polski, a nawet Europy. Jest to drugi, obok Gazowni Warszawskiej, kompleks XIX-wiecznych budynków związanych z komunalną infrastrukturą.

BIBLIOGRAFIA

J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. VI, Warszawa 2000
www.mpwik.com.pl

Zakład Filtrów Pośpiesznych warszawskiej Stacji Filtrów i Wodociągów

Adres obiektu: ul. Koszykowa 81

Data powstania: 1929 / 1934 r.

Użytkownik: Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji

HISTORIA OBIEKTU Budynek został wzniesiony w latach 1929 – 34. Mieścił nowej generacji filtry firmy „Charles des Bailleurs & Michael K. Morssen” z Montrealu, które pozwalały na bardzo szybką filtrację przepuszczanej wody. Autorem projektu budynku był inż. arch. Antoni Jawornicki, z którym współpracował Z. Wendrykowski. Dekorację rzeźbiarską na wschodniej i zachodniej elewacji wykonał Henryk Grunwald. Uroczystego otwarcia nowego zakładu dokonał Prezydent Ignacy Mościcki.

OPIS Długi żelbetowy pawilon łączy w sobie elementy kubizmu, nowoczesnego funkcjonalizmu, detalu art-deco i historyzmu. Składa się z dwóch wydzielonych części: niskiej trójnawowej hali i dostawionego na osi od zachodu budynku. Niższa część jest przykryta płaskimi dachami w nawach bocznych i dwuspadowym w partii środkowej. Większy budynek ma dach czterospadowy z dodanym dachem

1 Widok ogólny;
fot. 2010 r.

2 Wnętrze hali filtrów;
fot. 2010 r.

3 Wajcha na szafie sterowniczej;
fot. 2010 r.

4 Wnętrze hali pomp;
fot. 2010 r.

5 Zbiornik filtrów;
fot. 2010 r.

szklanym na środku. Elewacje boczne niższej części wzbogacone są piaskowcowym boniowaniem wydzielającym segmenty okienne i kutym detalem. Okna są niskie, tworzą układ leżącego prostokąta. Od strony filtrów, w większym budynku, architekt wprowadził wysokie na całą kondygnację, półkoliście zamknięte okna przedzielone lizenami. Wejście od strony ul. Suchej jest ujęte w duży blokowy pylon z piaskowca. Nad wejściem Henryk Grunwald wykonał płaskorzeźbę Syreny. Wnętrza zostały wykończone i wyposażone z użyciem bardzo trwałych, i kosztownych materiałów.

UWAGI Budynek w ciągu ostatniego roku przeszedł gruntowny remont. We wnętrzach zachowano, w charakterze ekspozycji, przedwojenną aparaturę pomiarową i konsole sterownicze.

BIBLIOGRAFIA

M. Leśniakowska, *Architektura w Warszawie 1918-1939*, Warszawa 2000, s. 117

J. Zieliński, *Atlas ulic i placów Warszawy*, t.VI, s. 207

Końcowa faza budowy filtrów pośpiesznych [w:] *Kronika Warszawy*, nr 6.02/1933, s. 4

Praga Południe

Piekarnia W.S.S. „Społem”

Adres obiektu: ul. Lubelska 12/14

Data powstania: 1950 / 1951 r.

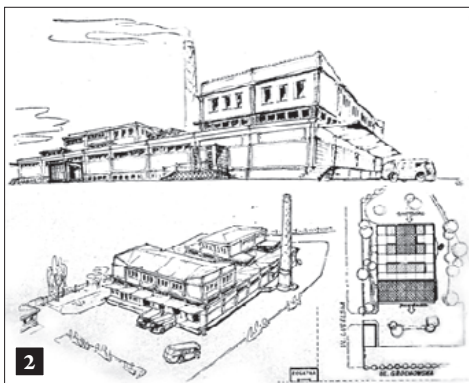
Użytkownik: Piekarnia

HISTORIA OBIEKTU Piekarnia na Grochowie była jedną z najważniejszych inwestycji W.S.S. Społem w Warszawie. Do tej pory dysponowało jedynie niewielką piekarnią przy ul. Grochowskiej 224. Budowę nowego obiektu rozpoczęto w 1949 r. i ukończono w nieco ponad rok. Projekt wykonali inż. arch. Z. Kleyff i inż. arch. M. Czapski. Budynek był wyjątkowo nowoczesny jak na tamte czasy; w całości

1 Widok ogólny; fot. 2009 r.

2 Rysunki projektowe [w:] Stolica, nr 40/1950, str. 3

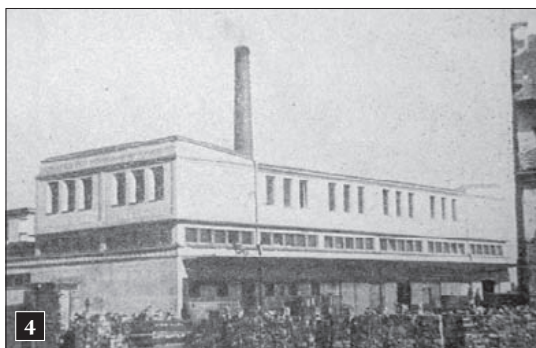

zautomatyzowany. Zainstalowano m.in. podajniki do worków z mąką, automatyczne sito, dzieżę w ciastowni i cztery nowoczesne piece. Po ukończeniu w 1951 r. nadano mu żartobliwie brzmiącą nazwę „Dom Bułki”.

3 Widok od ul. Lubelskiej;
fot. 2009 r.

4 Zdjęcie archiwalne
[w:] Stolica, nr 40/1950, str. 3

OPIS Budynek powstał na planie prostokąta o wymiarach 50m x 37,5m. Od strony północnej i południowej wybudowano dwie rampy – jedną do wyładunku mąki i innych surowców, a drugą do załadunku gotowych wyrobów. Nad parterową halą nadbudowano dwa skrzydła – jedno od strony ulicy Grochowskiej, drugie pośrodku hali. Sama piekarnia zajmowała parter budynku, natomiast piętro było przeznaczone na biura. W podziemiach zlokalizowano część sanitarną oraz magazyn mąki. Układ komunikacyjny został podzielony na części „białą” i „czarną”, w której pracowali piekarze, bądź obsługa

techniczna pieców. Elewacje budynku zostały wykończone dwubarwnym tynkiem, a w dolnej części cegłą klinkierową. Części piętrowe zakończono murkiem attykowym z żebrowaną dekoracją w tynku. Od strony wschodniej w sąsiedztwie budynku stoi wysoki ceglany komin.

UWAGI Piekarnia nadal jest jednym z największych tego typu zakładów w Warszawie. Bez przerw funkcjonuje od 60 lat.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 40/1950, str. 3

Drukarnia im. Rewolucji Październikowej

Adres obiektu: ul. Mińska

Data powstania: 1950 r.

Użytkownik: Drukarnia Naukowo-Techniczna, przedszkole, mieszkania

HISTORIA OBIEKTU Autorami powstałego w 1950 r. zespołu byli inż. arch. Jerzy Brandysiewicz i konstruktor inż. Stanisław Zalewski. Drukarnia produkowała książki popularne, ale też książki specjalistyczne, albumy wielobarwne, druki urzędowe, książki telefoniczne, rozkłady jazdy itd. W szczytowym okresie w ciągu roku taśmy maszyn drukarskich opuszczało ok. miliona książek. Tu wydrukowano m.in. album Jana Marcina Szancera „Kopernik”, a także reprint dzieła Andrzeja Frycza Modrzewskiego „O poprawie Rzeczypospolitej”. W 1959 r. drukarnia wy-

dała po angielsku „Atlas hematologiczny”, który na I Międzynarodowej Wystawie w Lipsku otrzymał srebrny medal. Od tej pory drukowano także na rynki zagraniczne. Znajdujące się w drukarni zecernia i introligatornia były jednymi z największych w Europie. W introligatorni uruchomiono nowoczesny Sheridan – maszynę, która na tamte czasy była prawdziwą nowością, jednocześnie zszywającą i oprawiającą książki. Przy zakładzie otwarto przedszkole dla dzieci robotni-

ków. W 1990 r. zakład otrzymał nową nazwę Przedsiębiorstwo Państwowe „Drukarnia Naukowo-Techniczna”, a w 1999 r. został skomercjalizowany. W chwili obecnej działa w strukturach Polskiej Agencji Prasowej.

OPIS Drukarnia zajmuje trzy budynki połączone ze sobą w jeden kompleks: biurowiec, oraz dwie hale produkcyjne. W biurowcu mieściły się m.in. redakcje wydawnictw, biura drukarni, a w halach magazyn papieru (w przyziemiu), zecernia, introligatornia i drukarnia. W chwili oddania była to druga, obok Domu Słowa Polskiego, tak nowoczesna drukarnia w kraju. Biurowiec 11-kondygnacyjny, o 6-osiowej fasadzie, został zbudowany z elementów prefabryko-

1 Widok hali drukarni; fot. 2010 r.

2 Wnętrze holu, zdjęcie archiwalne [w:] Stolica, Nr 51-52, 1953, str. 14-15

3 Widok ogólny, zdjęcie archiwalne [w:] Stolica, Nr 51-52, 1953, str. 14-15

4 Hala zecerni; fot. 2010 r.

5 Widok ogólny; fot. 2010 r.

wanych. Dziś mieszczą się nim biura firm i mieszkania prywatne. Część produkcyjna składa się z dwóch hal – niższej 3 i wyższej 5-kondygnacyjnej. Obie powstały z prefabrykowanych elementów z wykorzystaniem żelbetowego szkieletu. Nad ostatnią kondygnacją (zecernia) umieszczone zostały ostrosłupowe świetliki doświetlające wnętrze. Między budynkiem produkcyjnym, a biurowcem znajduje się hol ze spiralną klatką schodową zbudowaną wokół centralnego słupa. Zwraca uwagę betonowa, wyprofilowana, pełna balustrada klatki, a także zachowana betonowa figura kobieca (bibliotekarka).

BIBLIOGRAFIA

Stolica, rocznik 1950, nr 24 (183), str. 5

Stolica, rocznik 1953, nr 51-52 (313-314), str. 14-15

S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961

J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. XI, Warszawa 2005

Warszawska Fabryka Motocykli (teren dawnego Towarzystwa Akcyjnego Lnianej i Jutowej Manufaktury, Zakładów Amunicyjnych „Pocisk”)

Adres obiektu: ul. Mińska 25

Data powstania: lata 50. XX w.

Użytkownik: Klub Mińska 25

HISTORIA OBIEKTU W końcu XIX wieku tereny przy ul. Mińskiej należały do Towarzystwa Akcyjnego Lnianej i Jutowej Manufaktury produkującego worki jutowe oraz płótna na opakowania. Początkowo Towarzystwo głównie sprowadzało gotowe wyroby z Rygi, ale po kilku latach rozpoczęło własną produkcję. Na początku XX w. powstały, istniejące do dzisiaj, budynki fabryczne; utrzymane w, charakterystycznym dla architektury przemysłowej przełomu wieków, stylu ceglanym. Po wojnie zakłady zaprzestały działalności i w 1920 roku tereny fabryczne przejęły

1

2

1 Kotłownia, obecnie klub M25; fot. 2010 r.

2 Hala WFM; fot. 2010 r.

3 Hala produkcyjna WME; fot. 2010 r.

4 Budynek zakładów d. Juty; fot. 2010 r.

Zakłady Amunicyjne „Pocisk”. Uroczystość przekazania fabryki odbyła się w obecności Marszałka Józefa Piłsudskiego. Na terenie fabryki założone zostało biuro budowlane Władysława Czarnockiego, który prawdopodobnie był projektantem części zabudowań powstałych w latach 20. i 30., z których jedynie część przetrwała kolejną wojnę. W 1944 r. Niemcy zniszczyli większość hal, wysadzili m.in. narzędziownię, a maszyny i wyposażenie wywieźli. Po wojnie cały teren przejęły Polskie Zakłady Samochodowe 2, które zmieniły nazwę na Zakłady Sprzętu Transportowego nr 2, a od 1951 r. produkcję w tym miejscu prowadziła Warszawska Fabryka Motocykli. Z końcem lat 50., w miejscu zniszczonego podczas działań wojennych budynku narzędziowni, powstała modernistyczna kotłownia (budynek nr 58). Od roku 1965 właścicielem terenu są Polskie Zakłady Optyczne.

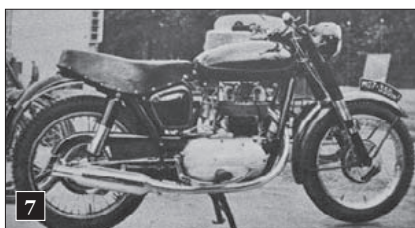

5

6

7

5 Hala produkcyjna WMF – wewnątrz; fot. 2010 r.

6 Nieistniejąca hala narzędziowni; fot. archiwalna

7 Motocykl WFM „Junak”

OPIS Budynek nr 58, pełniący funkcję kotłowni, wybudowany został na planie prostokąta, w formie delikatnie spłaszczonego sześcianu. Narożniki budynku wybudowano z cegły silikatowej i pozostawiono nie otynkowane. Konstrukcja hali powstała z prefabrykowanych elementów żelbetonowych. Części w partiach okien z cegły czerwonej zostały otynkowane. Każda z elewacji została przepruta dużymi prostokątnymi oknami z drobnymi podziałami. Dach jest płaski, z prostokątną nadbudową nad środkowym przęsłem jednej z elewacji. Wnętrze budynku adaptowano na cele klubu M25. Zachowały się w nim m.in. charakterystyczne betonowe leje nad nieistniejącymi piecami.

UWAGI Od kilku lat w budynku mieści się popularny klub Mińska 25.

BIBLIOGRAFIA

S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961

Zakłady Radiowe Telefunken

Adres obiektu: ul. Owsiana 14

Data powstania: 1937 r.

Użytkownik: brak

HISTORIA OBIEKTU Posesja przy ul. Owsianej 14 została zakupiona przez polskie zakłady Telefunken w 1937 r. Sama firma powstała w 1933 r. jako spółka akcyjna, będąc jedną z niewielu konkurencyjnych dla polskiej filii Philipsa. Spółka dość szybko rozpoczęła produkcję – tylko w pierwszym roku działalności zmontowano 1500 radioodbiorników opartych na technologii niemieckiej firmy matki. Zanim firma przeniosła się na ul. Owsianą, kilkakrotnie zmieniała siedziby; na początku mieściła się na ul. Pierackiego, potem na Polnej, Długiej i Rakowieckiej. Po zakupieniu posesji na Pradze (teren o pow. 3200 m.kw.) nastąpiła szybka rozbudowa istniejących budynków. Zatrudnienie wzrosło do 700 osób. W tym czasie powstały działy mechaniczny, elektryczny, akustyczny, stolarnia, lakiernia, laboratorium

1 Widok ogólny; fot. 2010 r.

2 Budynek od ul. Owsianej;
fot. 2009 r.

3 Dziedziniec; fot. 2009 r.

i kontrola techniczna. Mimo, że firma nadal korzystała z licencji firmy macierzystej w Berlinie, to większość powstających aparatów radiowych była mocno zmodyfikowana i została wyprodukowana prawie całkowicie w oparciu o polskie podzespoły. Na początku 1938 r. firma przeszła poważną restrukturyzację i przekształciła się w Krajowe Zakłady Telefunken Spółka Akcyjna. Funkcję Prezesa Zarządu sprawował Rene Kuhn-Bubna, a wieloletnim dyrektorem technicznym był Stefan Goszczyński. Firma zajmowała się wyłącznie produkcją odbiorników radiowych powszechnego użytku. Wybuch wojny zakończył dynamiczny rozwój firmy. Po wojnie w budynkach przy

Owsianej mieściła się wytwórnia puszek, konserw i przetworów, a potem oddziały zakładów odzieżowych Cora. W budynku biurowym urządzono hotel robotniczy dla szwaczek Cory.

OPIS Zespół dawnych zakładów Telefunken zajmuje część kwartału posesję między ulicami Owsianą, Stanisławowską, Terespolską i Groszowicką. Od strony ul. Owsianej znajduje się biurowiec, natomiast po przeciwległej stronie posesji niska hala fabryczna. Oba budynki połączone są ze sobą zamkniętym, nadwieszonym łącznikiem. Przy północnej granicy działki znajduje się parterowa niewielka hala i ceglany komin. Budynek biurowy powstał na planie prostokąta, z wieloosiową fasadą, ma pięć kondygnacji. W skrajnej, prawej osi, zlokalizowano przejazd bramny. Elewacje pozbawione są dekoracyjnego detalu, jedynie w ostatniej kondygnacji tworzącej rodzaj mezzanina, zrealizowano żebrowanie w tynku. Biurowiec na wysokości drugiej kondygnacji jest połączony krytym łącznikiem z dwukondygnacyjną halą produkcyjną. Elewacja hali od strony dziedzińca została wzbogacona o dwupiętrowy ryzalit mieszczący klatkę schodową. W ryzalicie na drugim piętrze umieszczono okrągłe okno. Elewację wykończono cegłą klinkierową.

UWAGI Budynki są jednym z najciekawszych przykładów funkcjonalizmu w warszawskiej architekturze przemysłowej. Powinny zyskać ochronę prawną.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 31 (194)/1950, str. 5

M. Hutnik, T. Pachniewicz, *Zarys historii polskiego przemysłu elektronicznego do 1985 r.*, SEP, Zeszyt Historyczny nr 2, Warszawa 1994

www.historiaradia.neostrada.pl

Praga Północ

Fabryka Samochodów Osobowych

Adres obiektu: ul. Jagiellońska 88

Data powstania: od 1920 r.

Użytkownik: FSO S.A.

HISTORIA OBIEKTU Jednym z priorytetów nowopowstającego państwa polskiego po wojnie była odbudowa, a w zasadzie budowa od nowa polskiego przemysłu motoryzacyjnego. Pierwsze pomysły na budowę fabryki samochodów w Warszawie pojawiły się tu po zakończeniu wojny, ale swojej realizacji doczekały się dopiero w 1948 r., kiedy to 31 lipca Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego podpisała umowę na budowę. Równoległe podpisano umowę na zakup licencji Fiat 1400. Mimo dogodnych warunków kontraktu (licencja miała być spłacana

1

2

1 Wjazd na teren zakładu; fot. 2010 r.

2 Budynek biurowy; fot. 2010 r.

3 Hala produkcyjna; fot. 2010 r.

4 Hala produkcyjna; fot. 2010 r.

polskim węglem), nie uruchomiono produkcji samochodu. Ostatecznie w 1949 r. zerwano umowę z Fiatem i przyjęto propozycję ZSRR nieodpłatnego wykorzystania licencji na samochód Pobieda M-20. Zakłady budowano bardzo szybko i już na jesieni 1951 r. były gotowe. Pierwszy samochód, zmontowany z radzieckich części Pobieda, zjechał z taśmy produkcyjnej 6 listopada 1951 r. Zgodnie z założeniami mury fabryki miało opuszczać 25 000 samochodów rocznie, a tymczasem w pierwszym roku wyprodukowano ich raptem 75 sztuk. W następnych latach było już trochę lepiej i produkcja dochodziła do 1500 sztuk rocznie. Zakłady, oprócz produkcji popularnych i znanych modeli aut (Warszawa, Syrena, FSO 1500 – Fiat 125, Polonez), prowadziły także własne biuro konstrukcyjne, w którym opracowano kilka wyjątkowo interesujących prototypów, m.in. Syrenę Sport, Warszawa 210,

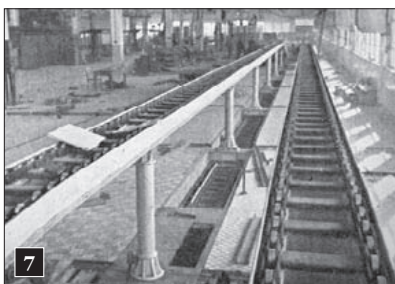
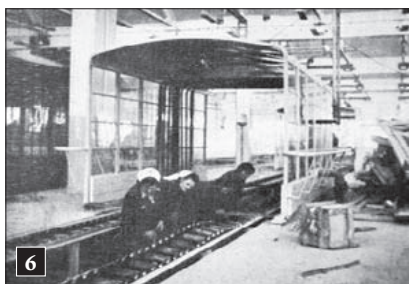

5 Widok ogólny;
fot. 2010 r.

6 Budowa taśmy
montażowej [w:]
Stolica, nr 19
(234)/1951, str. 6-7

7 Taśma produkcyjna
[w:] Stolica, nr 19
(234)/1951, str. 6-7

Wars, czy choćby sportowy samochód Ogar. Mimo nowatorskiej myśli technicznej i sporego zainteresowania potencjalnych nabywców, żadnego z tych projektów nie wdrożono do realizacji; na przeszkodzie stawały nie tylko względy opłacalności, ale często także polityczne kalkulacje. W 2010 r., po 59 latach funkcjonowania i dwóch dekadach zmiany właścicieli (Deawoo, GM), zakład stanął na skraju upadłości. Produkcja powoli jest już wygaszana, a z taśm zjeżdża tylko jeden model samochodu (Chevrolet Aveo).

OPIS Zakłady zajęły potężny teren między ul. Jagiellońską (przedłużenie Modlińskiej), Trasą AK, Szemera, a torami kolejowymi. Prowadziło do nich kilka bocznic kolejowych. Zajęły go w większości wielkopowierzchniowe hale produkcyjne: budowane z prefabrykowanych elementów, o konstrukcji szkieletowej żelbetowej, z dachami szedowymi bądź łupinowymi. Przy zakładach powstała też przychodnia zdrowia, przedszkole i Dom Społeczny.

UWAGI Duża część budynków już została rozebrana i w tej chwili ich miejsce zajmują centra handlowe.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 19 (234)/1951, str. 6-7

S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961.

Rzeźnia Centralna

Adres obiektu: ul. Wrzesińska / Sierakowskiego

Data powstania: 1950 / 1951 r.

Użytkownik: brak

HISTORIA OBIEKTU Początki rzeźni na Pradze sięgają jeszcze końca XIX w., bo 1899 r. Magistrat zorganizował targ na bydło oraz jatki na dużej posesji między zabudowaniami fabryki Wulkan, a ulicą Kościelną (ob. Wrzesińską). Przy ul. Brukowej stał szlachtuz. Większość drewnianych jatek spłonęła podczas pożaru w 1924 r. i w 1925 r. Magistrat przystąpił do budowy rzeźni z prawdziwego zdarzenia. Wykorzystano w tym celu sporą działkę zakupioną od fabryki Wulkan (wraz z częścią zabudowań). Do wybudowanych hal poprowadzono bocznice kolejową. Na terenie zakładu wykopano studnię artezyjską (na powojennej Pradze w 1944 i 1945 r. było to istotne źródło zaopatrzenia w wodę). Śladem po tamtej, przedwojennej zabudowie są ceglane mury budynków przy ul. Wrzesińskiej. Po wojnie ponownie przystąpiono do modernizacji zniszczonej w czasie wojny rzeźni. W czerwcu

1 Hala przepędowa – szkielec; fot. 2010 r.

2 Hala przepędowa – szkielec; fot. 2010 r.

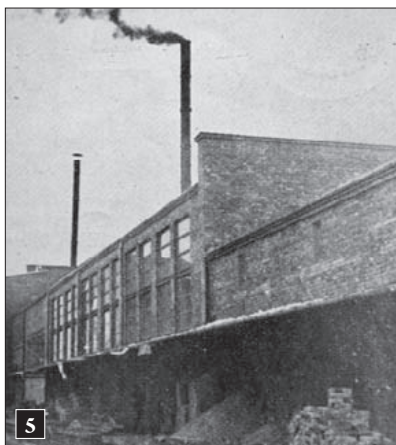

1950 r. rozpoczęto budowę nowych obór i chlewni, chłodni oraz hali przepędowej. Ogólna kubatura budynków wyniosła prawie 15 tys. m. sześć.

OPIS W skład zespołu oprócz obór i chlewni wchodziła nieistniejąca chłodnia i hala przepędowni bydła. Parterowy budynek chłodni, stojący przy ul. Sierakowskiego, składał się z dużej hali targowej (o powierzchni 335 m. kw.), właściwej chłodni, peklowni, maszynowni i wytwórni lodu. Znacznie ciekawsza była, zachowana do dziś w stanie ruiny, hala przepędowa bydła. Był to długi na ponad 100 metrów budynek usytuowany w części wschodniej posesji. Zbudowano go całkowicie z prefabrykowanych elementów żelbetowych, tworzących rodzaj arkad. Nad

3

5

4

3 Chłodnia w budynku rzeźni [w:] Stolica, nr 19 (182)/1950, str. 2

4 Rzeźnia – budowa [w:] Stolica, nr 19 (182)/1950, str. 2

5 Rzeźnia – widok od ul. Sierakowskiego [w:] Stolica, nr 19 (182)/1950, str. 2

tym żelbetowym korytarzem umieszczono na całej długości świetlik. Architektura hali przepędowej o wyjątkowo lekkiej konstrukcji jest jednym z najciekawszych przykładów zastosowania żelbetu w powojennym budownictwie przemysłowym Warszawy.

UWAGI Z dawnego zespołu Rzeźni zachowała się w stanie ruiny tylko hala przepędowa oraz pozostałości parterowych budynków od strony ulicy Wrzesińskiej. Niektóre źródła niesłusznie określają czas budowy hali przepędowej na lata 20. XX w.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 19 (182)/1950, str. 2.

J. Kasprzycki, *Warszawa sprzed lat*, Warszawa 1989

Śródmieście

Warszawskie Towarzystwo Lotnicze Awiata

Adres obiektu: ul. Filtrowa 2

Data powstania: 1910 / 1911

Użytkownik: Wojsko Polskie – szpital

HISTORIA OBIEKTU W czerwcu 1910 r. Stanisław i Konstancy Lubomirscy oraz Piotr Strzeszewski utworzyli polską organizację lotniczą „Awiata” z siedzibą na Polu Mokotowskim. Jesienią tego samego roku na tyłach bieżni Towarzystwa Wyścigów Konnych rozpoczęto wznoszenie hangarów, hali fabrycznej, domu mieszkalnego dla pracowników oraz budynków gospodarczych. Nowopowstała

1 Widok ogólny;
fot. 2010 r.

2 Symbol wytwórni na
elewacji bocznej;
fot. 2010 r.

3 Elewacja zachodnia budynku;
fot. 2010 r.

fabryka zatrudniła 50 robotników i od razu przystąpiła do produkcji samolotów. Już w kwietniu 1911 r. z hangaru wyjechały pierwsze egzemplarze produkowanego na licencji samolotu Farman, w którym Michał Król wprowadził drobne modyfikacje. Z czasem uruchomiono także produkcję samolotów Bleriot IX oraz Etrich-Rumpler Taube. Część z samolotów trafiała na potrzeby carskiej armii. Oprócz produkcji w Awiacie uruchomiono także kurs pilotażu. Prowadził go Michał Scipio del Campo, a w ciągu dwóch lat kurs ukończyło 10 pilotów, w większości carskich oficerów. W kursie uczestniczyły także kobiety. Kurs trwał osiem tygodni i kosztował 450 rubli. Dużym

echem w Warszawie odbył się pokaz przelotu nad miastem, który szkoła zorganizowała 13 sierpnia 1911 r. W marcu 1912 roku towarzystwo zostało rozwiązane przez władze carskie, a cały majątek został przejęty przez armię carską. W 1915 r. Niemcy w budynkach Towarzystwa uruchomili filię własnej wytwórni R. M. ALBATROS. Po odzyskaniu niepodległości wszystkie budynki przejęło Wojsko Polskie, które jest ich właścicielem do dziś.

OPIS Z dawnego zespołu Awiaty zachowały się trzy budynki, w tym jeden objęty ochroną przez konserwatora zabytków. Są proste, murowane z cegły ceramicznej, nieotynkowane, z prostym detałem w postaci gzymsu koronującego i nadproży okiennych w formie łuku odcinkowego. Jeden budynek piętrowy o bogatszym detału, dwa pozostałe parterowe.

UWAGI Zachowane budynki przedstawiają głównie wartość historyczną jako świadectwo początków rozwoju polskiej myśli technicznej w lotnictwie.

BIBLIOGRAFIA

- J. R. Konieczny, *Kronika lotnictwa polskiego 1241-1945*, WKiŁ, Warszawa 1984
Pierwsze skrzydła, (praca zbiorowa), Wydawnictwo MON, Warszawa 1972
 S. Januszewski, *Rodowód polskich skrzydeł*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1981
 T. Królikiewicz, *Polski samolot i barwa*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1990

Pałacyk Cukrowników

Adres obiektu: ul. Mokotowska 25

Data powstania: 1877 / 1907 r.

Użytkownik: Instytut Adama Mickiewicza

HISTORIA OBIEKTU Pałac powstał w 1877 r. dla Kazimierzy z Kaczyńskich Ćwierciakiewiczowej. Od 1907 r. mieściły się w nim drukarnia, zakład litograficzny, a następnie wytwórnia toreb skórzanych Mieczysława Kaczyńskiego i Wacława

1 Widok ogólny od ul. Mokotowskiej; fot. 2010 r.

2 Pałacyk – elewacja frontowa; fot. 2010 r.

3 Rzeźba wieńcząca ścianę oficyny; fot. 2010 r.

4 Fragment oficyny; fot. 2010 r.

Cywińskiego. W latach 20. pałacyk wraz z oficynami był siedzibą spółek lubelskich cukrowni. W 1926 r. został przebudowany w stylu neorokokowym przez Tadeusza Zielińskiego. W 1935 r. wykupiony przez dyrektora Banku Cukrownictwa Mariana Broniewskiego i przebudowany na domową rezydencję przez Antoniego Jawornickiego. W czasie okupacji w budynkach mieściły się biura Gestapo.

OPIS Zespół składa się trzykondygnacyjnego pałacyku i dwóch dwukondygnacyjnych oficyn. Wszystkie budynki podczas ostatniej przebudowy otrzymały rokokowy wystrój. Pałac jest trzykondygnacyjny, ośmioosiowy, z dwuspadowym dachem. Na dwóch centralnych osiach, na pierwszym i drugim piętrze umieszczono pseudoryzalit z trzema pilastrami jońskimi. Dolna kondygnacja z pasowym boniowaniem pełni funkcję optycznego cokołu. Elewacja ozdobiona została bogatym, neorokokowym detalem. Dwie oficyny boczne to niewielkie, dwukondygnacyjne, trzyosiowe budynki o neorokokowym wystroju elewacji. Zwracają uwagę rzeźby amorów umieszczone na gzymsach koronujących.

BIBLIOGRAFIA

- A. Sroka, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910
J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. XI, Warszawa 2005

Fabryka Wódek Schneidera / Karszo-Siedlewskich

Adres obiektu: ul. Mokotowska / Plac Trzech Krzyży

Data powstania: 1924 r.

Użytkownik: biura i sklepy prywatne

HISTORIA OBIEKTU Początki destylarni wódek Karola Schneidera sięgają 1840 r. Początkowo mieściła się w zabudowaniach właściciela na warszawskiej Woli przy ul. Wroniej. Po śmierci Schneidera zakład przeszedł na własność jego siostrzeńca Władysława Karszo-Siedlewskiego. Nowy właściciel już wcześniej odbył praktykę w rektyfikacji wódek s. Genellego przy ul. Grzybowskiej. Władysław Karszo-Siedlewski przejął destylarnię, która mieściła się już przy ul. Mokotowskiej 62, w oficynie na tyłach kamienicy przy pl. Trzech Krzyży. Po wykupieniu wytwórni Genellego stał się jednym z największych producentów wódki w Warszawie. Zakład przy Mokotowskiej zatrudniał 28 robotników, posiadał silnik parowy o mocy 5 KM, kapitał zakładowy wynosił 100 tys. rb., zaś obroty roczne sięgały 200 tys. rb. Produkowano wódkę słodką i mocną, araki, koniaki, likiery oraz spirytus do celów medycznych. Sieć sprzedaży obejmowała większość sklepów kolonialnych w stolicy, a największy znajdował się w składzie win i towarów kolonialnych Zygmunt Trapszo w kamienicy przy ul. Mokotowskiej. Funkcjonował do 1944 r.

OPIS Kamienica frontowa Karszo-Siedlewskich przy Placu Trzech Krzyży to obszerny narożny budynek między ulicami Mokotowską i Al. Ujazdowskimi. Trzykondygnacyjny budynek, o 7-osiowej elewacji frontowej został utrzymany w duchu neorenesansu. Dwie dolne kondygnacje otrzymały wystrój boniowaniem

w tynku, górna potraktowana została jako „pałacowa”: z bogatszym detałem: kostkowym gzymsem koronującym, dekoracyjnymi obramieniami okiennymi z naczółkami i fartuchami podokiennymi.

1 Widok ogólny
z pl. Trzech Krzyży; fot. 2010 r.

UWAGI Budynki kilka lat temu zostały „zrewitalizowane” stając się przykładem niewłaściwej adaptacji obiektów zabytkowych. Dziedzinec na tyłach kamienicy frontowej i oficyna od ul. Mokotowskiej zostały całkowicie przebudowane.

BIBLIOGRAFIA

A. Sroka, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910

A. Jeziorański, *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. I, Warszawa 1996

Wola

PZL – Wola / Zakłady Mechaniczne im. Marcelego Nowotki

Adres obiektu: ul. Fort Wola 22

Data powstania: 1951 r.

Użytkownik: Bumar Sp. z o.o.

HISTORIA OBIEKTU Fabryka powstała w 1951 r. i w okresie PRL-u należała do jednych z najważniejszych zakładów w kraju. To tu produkowano silniki wysoko- i średnio- (w tym do wozów wojskowych, czołgów, maszyn przemysłowych) i zespoły prądotwórcze. Dostarczano m.in. silników do samochodu ciężarowego Żubr A-80, który był poprzednikiem popularnego Jelcza. Silniki warszawskiej produkcji były dość awaryjne i w końcu Jelczańskie Zakłady Samochodowe, producent Żubra, zdecydowały się na zakup licencji na silnik Leylanda. W okresie transformacji ustrojowej zmieniono nazwę zakładu na PZL – Wola, a także usunięto pomnik Marcelego Nowotki, który stał przed zakładem. Teren zakładów w Warszawie został przejęty przez spółkę Bumar, choć sama firma PZL – Wola nadal funkcjonuje; ma swoje zakłady produkcyjne w Siedlcach, a w Warszawie siedzibę zarządu. Produkuje różnego rodzaju silniki, agregaty prądowe lądowe i morskie, agregaty pompowe, zespoły prądotwórcze napędzane silnikami gazowymi i wysokoprężnymi. Firma oferuje też różnego rodzaju usługi przemysłowe i laboratoryjne. Natomiast zakładowi w Warszawie, w którym zaniechano jakiegokolwiek produkcji, grozi likwidacja. Budynki na terenie zespołu są wynajmowane na biura i magazyny, a także jako tło do popularnych show telewizyjnych.

1 Budynek biurowy; fot. 2010 r.

2 Budynek dawnej świetlicy; fot. 2010 r.

3 Budynek biurowy – fragment elewacji tylnej; fot. 2010 r.

OPIS Zakłady zajmują bardzo duży obszar między ulicami Fort Wola (od południa) i Człuchowska (od północy), torami kolejowymi (od zachodu) i cmentarzem (od wschodu). Bezpośrednio przy ul. Fort Wola znajduje się 11-kondygnacyjny biurowiec wybudowany w 1974 r. Od strony wschodniej do biurowca przylega budynek dawnej świetlicy/sali zebrań, obecnie zaadaptowany na jedną z największych dyskotek w stolicy. Oba budynki o modernistycznej bryle i zastosowanych rozwiązaniach przestrzenno-wizualnych (m.in. „wysunięte” bloki klatki schodowej w biurowcu, antresola i betonowa rama dookoła w budynku sąsiadującym) są ciekawym przykładem późnej architektury modernistycznej w budownictwie biurowo-przemysłowym Warszawy. Na terenie zespołu zachowały się hale z początkowego okresu produkcji. Powstały z wykorzystaniem żelbetowych i betonowych

4 Hala produkcyjna;
fot. 2010 r.

5 Warsztaty; fot. 2010 r.

prefabrykatów. Część hal, zlokalizowanych we wschodniej części posesji otrzymała ciekawą łupinową konstrukcję dachu. Pozostałe, w większości przykryte płaskimi dachami, doświetlone zostały rzędami ostrosłupowych świetlików. W części centralnej zespołu znajduje się murowany z cegły budynek biurowo-administracyjny. Trzykondygnacyjny, z prostym detalem w postaci profilowanego gzymsu i cienkich lizen.

UWAGI Los budynków po dawnych zakładach Mechanicznych im. Nowotki wydaje się być przesądzony. W przyszłości planuje się tam budowę osiedli mieszkaniowych. Już raz teren został wystawiony na sprzedaż, ale transakcja z zainteresowanym deweloperem nie doszła do skutku.

BIBLIOGRAFIA

S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961

<http://www.pzl-wola.pl>

Dom Prasy Wojskowej

Adres obiektu: ul. Grzybowska 77

Data powstania: 1949 / 1958 r.

Użytkownik: Wydawnictwo „Bellona”

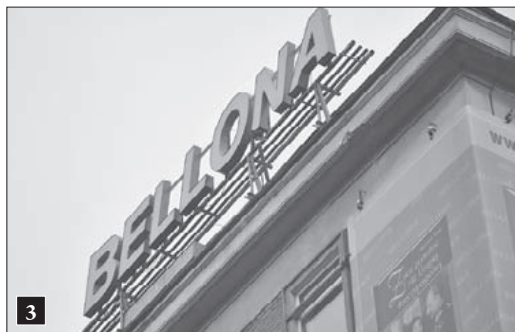
HISTORIA OBIEKTU Decyzja o budowie nowej siedziby dla wydawnictw wojskowych zapadła w 1947 r. W tym bowiem roku powstało Przedsiębiorstwo „Prasa Wojskowa” przekształcone następnie w Wydawnictwo MON. Już w rok później przystąpiono do prac projektowych, a w 1958 r. budynek został ukończony. Zaprojektowany został przez Kazimierza Marczewskiego i Stefana Putowskiego, autorów m.in., słynnego kina Moskwa. Współpracował z nimi Zygmunt Skibniewski. Na tyłach budynku zlokalizowano drukarnię. Przez lata mieściło się tu Wydawnictwo

1 Widok ogólny;
fot. 2010 r.

2 Widok ogólny,
na pierwszym planie
miejsce po drukarni;
fot. 2010 r.

3 Neon Wydawnictwa Bellona;
fot. 2010 r.

4 Miejsce po zburzonej drukarni;
fot. 2010 r.

MON, a od 1992 r. Wydawnictwo Bellona. W drukarni przy ul. Grzybowskiej wydano m.in. „Małą Encyklopedię Wojskową”, „Encyklopedię Techniki Wojskowej”, monografie armii września 1939 r., serię „Typy broni i uzbrojenia”, liczącą 178 pozycji, pełne, bez cenzury wydanie „Monte Cassino” Melchiora Wańkowicza. Wydawnictwo specjalizowało się jednak w wielkonakładowych książkach popularnych. Zobligowane było także do publikacji propagandowych dla wojska, ale na tym polu przejawiało już mniejszą aktywność.

OPIS W skład zespołu budynków pierwotnie wchodził biurowiec na rogu ulic Grzybowskiej i Towarowej, a także drukarnia na zapleczu. Biurowiec o nowoczesnej szkieletowej konstrukcji żelbetowej, łączy formy modernizmu z nowymi założeniami socrealizmu. Ma sześć kondygnacji, z czego dwie dolne tworzą rodzaj optycznego cokołu, a ostatnia jest ma charakter niższej nadbudowy. Otrzymał

5

5 Elewacja wschodnia z pozostałościami drukarni; fot. 2010 r.

6

6 Hol główny z zachowanym detalem; fot. 2010 r.

ciekawą dekorację w postaci okładzin kamiennych na pierwszej i drugiej kondygnacji, oraz okładzin klinkierowych na górnych kondygnacjach. Między kondygnacjami wprowadzone zostały gzymsy kordonowe, a nad piątą kondygnacją wydatny gzyms koronujący z pasem fryzu. Część „cokołu” jest artykułowana pionowymi pasami muru między oknami, tworzącymi rodzaj „portyku”. Zachował się hol z dekoracyjnym, bogatym detalem. Budynek drukarni zaprojektowany był jako kilka prostych, parterowych hal. Nie istnieje od 2008 r., kiedy został zburzony pod nową, planowaną inwestycję.

UWAGI Obiekt znalazł się na liście obiektów architektury współczesnej z lat 1945-1989 opracowanej przez SARP w 2003 r.

BIBLIOGRAFIA

J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. IV, Warszawa 1995

Warszawskie Zakłady Maszyn Budowlanych im. Ludwika Waryńskiego

Adres obiektu: ul. Jana Kazimierza 1/29

Data powstania: ok. 1901 / 1915 r.

Użytkownik: Bumar-Waryński S.A.

HISTORIA OBIEKTU Początki fabryki sięgają jeszcze 1833 r. kiedy to na warszawskiej Woli swój niewielki warsztat kotlarski uruchomił Sebastian Bańkowski. Zabudowania wraz z posesją przy ul. Kolejowej zostały w 1882 r. zakupione przez firmę „Borman i Szwede”, która uruchomiła produkcję maszyn rolniczych, lokomobili i kotłów grzewczych. W 1920 r. przemianowana na Warszawską Spółkę Budowy Parowozów, a następnie Wytwórnię Parowozów. Do 1944 r. firma produkowała parowozy i sprzęt kolejowy. Hale przy ul. Kolejowej zostały zniszczone

1 Hala produkcyjna;
widok od ulicy;
fot. 2010 r.

2 Jedna z hal
produkcyjnych;
fot. 2010 r.

w 1944 r. Odbudowano je w 1947 r. na siedzibę państwowego przedsiębiorstwa FABLOK produkującego kotły i parowozy. Wreszcie w 1952 r. zakłady przemianowano na Zakłady Maszyn Budowlanych im. Waryńskiego. Zmienił się też profil produkcji; od tej pory firma produkowała maszyny budowlane, w tym m.in. koparki. Pierwsza koparka przedsiębiorna wyjechała niespełna rok później. Nowa fabryka miała dwie siedziby – jedną przy ul. Kolejowej, a drugą (tzw. Zakłady Waryński 2) przy ul. Jana Kazimierza, na odległych Odolanach. Do 1991 r. mury fabryki opuściło ponad 70 000 koparek. W 1991 r. państwowe przedsiębiorstwo przekształciło się w spółkę akcyjną i rozpoczęło działalność jako Bumar-Waryński S.A. Grupa Holdingowa. Po wyprzedaży terenów przy ul. Kolejowej i wyburzeniu biurowca firmy w 2007 r. zakłady przy ul. Jana Kazimierza są jedynymi działającymi w Warszawie.

3 Alejka między halami

4 Hala produkcyjna; fot. 2010 r.

5 Neon firmowy;
fot. 2010 r.

6 Kotłownia; fot. 2010 r.

OPIS W 2008 r. wyburzono biurowiec firmy przy ul. Kolejowej. W tej chwili zachowały się tylko hale wchodzące w skład Zakładu nr 2 przy ul. Jana Kazimierza. Zespół zajmuje duży kwartał między ul. Jana Kazimierza, Juliusza Ordona, Stanisława Worcella, a torami kolejowymi. Hale zostały wybudowane po 1952 r. Do najciekawszych budynków na tym terenie należy zaliczyć halę przy ul. Jana Kazimierza. Składa się z trzech części – dwóch niskich piętrowych skrzydeł bocznych i ustawionej prostopadle do ulicy wysokiej hali. Elewacja frontowa hali została całkowicie przeszklona; szyby zostały umieszczone w kratownicy betonowych „szprosów”. Hale zostały przykryte dachami o lekkiej, łupinowej konstrukcji. Hala główna i boczne aneksy zostały zakończone profilowanym gzymsem koronującym. Na większej hali zachował się znak dawnych Zakładów im. Waryńskiego. Na terenie zespołu znajdują się też dwie duże hale, jedna na planie kwadratu, a druga – prostokąta; obie zostały doświetlone rzędami ostrosłupowych świetlików. Proste elewacje są dekorowane jedynie schodkowymi gzymсами koronującymi. Na tyłach posesji, od strony torów kolejowych, znajduje się dawna kotłownia; w chwili obecnej opuszczona, z osobnym betonowym ogrodzeniem. Zwracają uwagę elewacje południowa i północna – całkowicie przeszklone, o delikatnym podziale z żelbetowych profili.

UWAGI Część hal pod dawnej fabryce jest nieużytkowana i prawdopodobnie zostanie wyburzona, a uzyskany teren przeznaczony pod zabudowę mieszkaniową. Pozostałe hale holding Bumar-Waryński S.A. w znacznej mierze wynajmuje na siedziby innych firm.

BIBLIOGRAFIA

S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961

Zakłady Wytwórcze Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg

Adres obiektu: ul. Karolkowa 30-44

Data powstania: 1922 r. / 1949 r.

Użytkownik: obiekt w trakcie rozbiórki

HISTORIA OBIEKTU Początki Zakładów im. Róży Luksemburg sięgają jeszcze czasów przedwojennych. W 1922 r. koncern Philips założył „Polsko-Holenderską Fabrykę Lampek Elektrycznych”. Na miejsce produkcji wybrano dużą działkę między ulicami Karolkowi, Grzybowską i Przyokopową. Początkowo teren zajmował 8,5 tys. m kw., po 1927 r. już dwa razy tyle. W 1937 r. zakład zajmował

1 Widok ogólny;
fot. 2009 r.

2 Rozbiórka
budynków;
fot. 2010 r.

już 37,6 tys. m kw. Na terenie zakładu, pomiędzy budynkami fabrycznymi wytyczono alejki, którym nadano nazwy ulic: Głównej, Stolarskiej, Szklanej, Radiowej, Żarówkowej, Ogrodowej, Piaskowej i Pupina. W 1923 r., wg. projektu Pawła Holzera wzniesiono pierwszą halę fabryczną. W zakładach pracowało wtedy 100 robotników. W zakładach wytwarzano przede wszystkim żarówki, butle do termosów i półfabrykaty szklane do żarówek, oraz lamp radiowych. Składano także radiodbiorniki sprowadzane z Holandii (od 1930 r.). W 1924 r. na narożnej działce przy ul. Grzybowskiej wzniesiono budynek biurowy. W 1929 r. wzniesiono drugą halę produkcyjną oraz magazyny. W 1930 r. dla uniezależnienia się od dostaw surowca fabryka zainwestowała we własną hutę szklaną produkującą baloniki żarówkowe. W tym samym roku zbudowano też duży, czteropiętrowy

3 Widok ogólny od ul. Karolkowej; fot. 2010 r.

budynek administracyjno-produkcyjny. W 1933 r. rozpoczęto produkcję radiodbiorników już z rodzimych podzespołów. We wrześniu 1939 r. fabryka i produkcja zostały całkowicie podporządkowane dowództwu niemieckiemu, które zdecydowało o produkcji stacji nadawczo-odbiorczych do czołgów i łodzi podwodnych. W trakcie pierwszych dni Powstania Warszawskiego teren zakładów został opanowany przez Powstańców, co upamiętnia tablica od strony ul. Karolkowej. Po Powstaniu hitlerowcy wywieźli cały sprzęt, a zabudowania fabryczne w większości wysadzili w powietrze. Uszkodzone zostały także budynek biurowy od ul. Grzybowskiej i hala od ul. Karolkowej, które po wojnie postanowiono odbudować. W lutym 1947 r. podpisano umowę z firmą Philips na dostawę urządzeń i przeszkolenie personelu w zakresie produkcji żarówek rtęciowych. To był początek powrotu przemysłu w zrujnowane mury fabryczne. Rok później w wyniku po-

4 Widok od ul. Grzybowskiej; fot. 2010 r.

5 Zewnętrzna klatka schodowa
od ul. Przykoppowej; fot. 2010 r.

łączenia z Państwową Fabryką Lamp Radiowych z Dzierżoniowa powstały Zakłady Wytwórcze Lamp Elektrycznych. W 1949 r. uruchomiono produkcję lamp elektronowych, świetlówek, skrętek i elektrod. W tym samym czasie rozpoczęto także budowę nowoczesnego, 10-piętrowego budynku biurowo-produkcyjnego. W nowym gmachu, częściowo ukończonym, już w 1953 r. rozpoczęto produkcję świetlówek, trzonek, drutów wolframowych i molibdenowych do lamp oświetleniowych i elektronowych, a także lamp nadawczych. Na

urządzeniach przeniesionych z fabryki na ul. Nowomiejskiej produkowano także zwykłe żarówki. Nowa fabryka dość szybko uzyskała wsparcie naukowe – na Politechnice Warszawskiej uruchomiono specjalizację w zakresie techniki oświetleniowej, której absolwenci szykowani byli do pracy w zakładowym Biurze Konstrucyjnym. W 1961 r. rozpoczęto, na licencji Philipsa, produkcję lamp rtęciowych o mocach 80, 125, 250 i 400 Wat. Kolejne lata to czas postępujący rozwoju produkcji

6

Warszawskie Zakłady Farmaceutyczne „Polfarm”

i unowocześniania technologii, ale także restrukturyzacji przedsiębiorstwa. W 1973 r. Zakłady na Woli weszły w skład Kombinatu Zakładu Metalowego ZWLE w Pułtusk. W latach 80. w zakładzie rozpoczęto produkcję samochodowych lamp halogenowych. Początkiem końca zakładów była ich prywatyzacja w 1991 r. z podziałem na trzy samodzielne przedsiębiorstwa. W dwa lata później budynki należące do upadającej fabryki sprzedano prywatnej firmie Eurotrade-Pol, a następnie Universalowi. Szybko jednak okazało się, że obiekt nie nadaje się do planowanej adaptacji na cele biurowo-usługowe ze względu na duże stężenie rtęci w murach. W 2010 r. rozpoczęto – z inicjatywy kolejnych właścicieli – burzenie hali, a w jej miejscu planuje się całkowicie nową inwestycję.

OPIS Obok dawnych hal Philipsa w 1949 r. rozpoczęto budowę nowego 10-piętrowego budynku. Ukończony w cztery lata później zajął całą posesję między ulicami Grzybowską, Przyokopową, Hrubieszowską. W momencie powstania był jednym z najnowocześniejszych nowopowstałych obiektów produkcyjno-biurowych. Wykonany został całkowicie w technologii szkieletowej, z użyciem prefabrykowanych elementów żelbetowych. W elewacji uwagę zwracały wielkie przeszklone przestrzenie między słupami żelbetowej konstrukcji.

BIBLIOGRAFIA

- E. Pustola-Kozłowska, *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, Warszawa 1983
w: Archiwum WUOZ
Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Archiwum KOBiDZ) nr 897
Księga przemysłu polskiego, Warszawa 1959
J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. IV, Warszawa 1998

Fabryka WYROBÓW PRECYZYJNYCH im. Gen. Świerczewskiego / Kombinat Przemysłu Narzędziowego „VIS”

Adres obiektu: ul. Kasprzaka 29/31

Data powstania: 1948 / 1951 r.

Użytkownik: VIS Sp. z o.o.

HISTORIA OBIEKTU Historię zakładów należy zacząć jeszcze od roku 1898 r. kiedy to powstała Spółka Akcyjna „Towarzystwo Fabryki Maszyn Gerlach i Pulst”. Fabryka produkowała obrabiarki, początkowo na ul. Srebrnej, a potem, wraz z szybki rozwojem produkcji, w nowych zakładach przy ul. Dworskiej (ob. Ka-

1**2**

1 Widok ogólny
biurowca i sali
zebrań; fot. 2010 r.

2 Wieża ciśnień;
fot. 2010 r.

3 Bud. sali zebrania z zachowanym sgraffito; fot. 2010 r.

4 Kotłownia; fot. 2010 r.

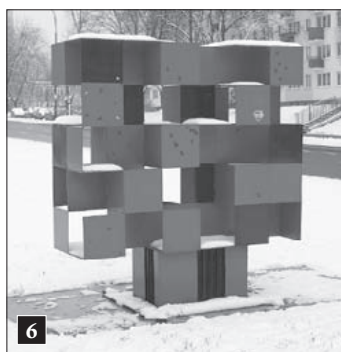
sprzaka). W 1901 r., już w nowych zabudowaniach, ruszyła produkcja ciężkich maszyn do przemysłu, m.in. młotów parowych, pras hydraulicznych. Po modernizacji i rozbudowie w 1908 r. fabryka była jednym z największych i najnowocześniejszych tego typu zakładów w Europie. Jednym z pracowników

był wtedy Karol Świerczewski. W II Rzeczypospolitej w znacjonalizowanej fabryce rozpoczęto produkcję broni: karabinów dla piechoty i broni maszynowej. Jednym z najbardziej znanych produktów był słynny pistolet „VIS”, opracowany, podobnie jak 20 innych typów broni, we własnym biurze konstrukcyjnym. W czasie okupacji zakład wraz z produkcją został przejęty przez Niemców. W 1944 r. wywieźli wszystkie maszyny, a budynki niemal całkowicie zniszczyli. Trud odbudowy podjęła jeszcze w lutym 1945 r. grupa pracowników, którzy szybko uruchomili tam ponownie produkcję karabinów (Fabryka Karabinów i Sprawdźianów). W 1948 r. zakład przemianowano na Fabrykę WYROBÓW PRECYZYJNYCH im. Gen. Karola Świerczewskiego. Zaczęto od produkcji narzędzi i sprawdźianów, a następnie powstały pierwsze suwmiarki, mikrometry, płytki wzorcowe. Dość szybko fabryka zyskała szczególne znaczenie i stała się jednym z ważniejszych zakładów w kraju. Rozporządzeniem Ministra Przemysłu Maszynowego fabryka wytwarzała narzędzia do obróbki metali i przyrządy pomiarowe. Wiele z tych wyrobów trafiało na eksport. W latach 60-tych jako zakład wiodący weszła w skład Kombinatu Prze-

mysłu Narzędziowego „VIS”. Zmiany ustrojowe zaszkodziły dalszemu rozwojowi przedsiębiorstwa. Wyodrębnione z Kombinat, a następnie sprywatyzowane, zaprzestało produkcji w Warszawie i całkowicie przeniosło ją do Chorzowa.

OPIS Dawne zakłady zajmują duży obszar zamknięty ulicami Juliusza Ordona, Marcina Kasprzaka, Aleją Prymasa Tysiąclecia. Z dawnej zabudowy zachowały się dwa budynki biurowe, budynek stołówki zakładowej, kotłownia i wieża. Oba budynki biurowe powstały w latach 70-tych, choć do wysokiego, 9-kondygnacyjnego, biurowca od strony wschodniej później dostawiony został pawilon stołówki zakładowej/sali zebrań. Jej elewację od strony ulic ozdabiają abstrakcyjne dekoracje sgrafitowe. Wnętrze zostało doświetlone wysokimi, zajmującym całą elewację oknami. Od strony zachodniej do 3-kondygnacyjnego, ustawionego równoległe do ulicy, biurowca przylega budynek wieży ciśnień. Stoi ona na 3-kondygnacyjnej hali i jest najstarszym zachowanym w tym kompleksie budynkiem. Elewacja hali artykułowana jest lizenami międzyokiennymi, natomiast wieża w każdej elewacji otrzymała środkowy pseudoryzalit na całej wysokości. Całość wieńczy prosty gzyms koronujący. Wieża pełniła nie tylko funkcję wieży ciśnień i obserwacyjną, ale była też platformą nadawczą, na której umieszczono anteny. W południowej części posesji znajduje się na wpół zrujnowany budynek kotłowni. Elewacje północna i południowa zostały w pełni przeszklone, co nadało budynkowi niezwyklej lekkości.

UWAGI Los zakładów wydaje się przesądzony. W ciągu kilku ostatnich lat rozebrano większość hal produkcyjnych, a w najbliższym czasie podobny los spotka zapewne wieżowiec i 3-kondygnacyjny biurowiec od strony ulicy.

5 Rzeźby wykonane w ramach
6 I Biennale rzeźby w 1968 r.;
fot. 2010 r.

BIBLIOGRAFIA

S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961

Warszawskie Zakłady Farmaceutyczne „Polfa”

Adres obiektu: ul. Karolkowa

Data powstania: 1924 r.

Użytkownik: Polfa Warszawa S.A.

HISTORIA OBIEKTU W 1824 r. na terenie ogrodu Krasińskich swoją działalność rozpoczął Instytut Wód Mineralnych Sztucznych; licencję na produkcję sztucznie mineralizowanej wody otrzymali w 1823 r. z Drezna warszawscy aptekarze Samuel Elsner, Jan Żelazowski i Henryk Spiess. Kolejne dziesięciolecia były okresem szybkiego rozwoju Instytutu (w 1865 r. zmienił właścicieli), ale także obfitowały

1

2

1 Widok zespołu od strony ul. Kasprzaka; fot. 2010 r.

2 Brama od ul. Karolkowej, w tle budynek z lat 50.; fot. 2010 r.

3 Widok zespołu od strony ul. Karolkowej; fot. 2010 r.

4 Dawna fabryka H. Kławe, widok przed remontem od strony ul. Karolkowej; fot. 2010 r.

w pojawienie się konkurencyjnych firm aptekarskich, m.in. Wincentego Karpińskiego, Henryka Klawe, Jana Rutkowskiego. W latach 1892-99 nastąpiły znaczne przekształcenia Instytutu Wód Mineralnych Sztucznych, a w 1902 r. w oparciu o dotychczasową firmę powstało Warszawskie Towarzystwo Akcyjne „Motor”. Produkowano preparaty farmaceutyczne, leki, środki

i odczynniki chemiczne. Wybuch II wojny światowej gwałtownie przerwał rozwój wielu warszawskich firm i koncernów aptekarskich. Po wojnie niektóre z przedsiębiorstw zostały reaktywowane, ale szybko otrzymały państwowy zarząd, mimo że nadal stanowiły własność prywatną. W 1948 r. powstały Zjednoczone Zakłady

5 Budynek przy ul. Kasprzaka, fragment; fot. 2010 r.

Przemysłu Farmaceutycznego, które od 1950 r. sprawowały zarząd nad firmami prywatnymi, a w 1958 r. na podstawie zarządzeń Ministra Przemysłu Chemicznego je przejęły. Warszawskie Zakłady Przemysłu Farmaceutyczne swoją główną siedzibę umieścili w dawnej fabryce „mgr Klawe” przy ul. Karolkowej. Początkowo zajmowały powierzchnię 5500 m.kw.; z czasem uległy rozbudowie. Obok tego zakładu w skład Warszawskich Zakładów Farmaceutycznych wchodzi jeszcze zakład Badawczo-Wdrożeniowy przy ul. Barskiej.

OPIS Zakład przy ul. Karolkowej zajmuje dużą posesję między ulicami Karolkową, Kasprzaka, a nowobudowanym osiedlem przy ul. Kolejowej (tzw. 19 Dzielnica). Zabudowa obejmuje budynki z trzech okresów: przedwojennej fabryki Klawe, lat 50. i lat 60/70. Od strony ulicy Karolkowej wznosi się budynek fabryczno-biurowy dawnej fabryki „mgr Klawe”. Dawniej nieotynkowany, licowany cegłą, z charakterystycznym, typowym dla architektury przemysłowej, ceglany detalem, obecnie jest mocno przekształcony: otynkowany, z zatartymi elementami detalu, zmienioną stolarką okienną. W głębi dziedzińca znajduje się budynek wybudowany w latach 50-tych; na planie prostokąta, trzykondygnacyjny, otynkowany, z prostym detalem w postaci profilowanego gzymsu. W ryzalicie od strony ul. Karolkowej otrzymał dekorację w postaci boniowania w tynku. Pozostałe budynki (wewnątrz dziedzińca, od strony ul. Kasprzaka) powstały w latach 60/70. Od strony ul. Kasprzaka i Karolkowej przeszły gruntowny remont w latach 90.

BIBLIOGRAFIA

- E Pustola-Kozłowska., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, Warszawa 1983
w: Archiwum WUOZ
J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. V, Warszawa 1999
S. Misztal, *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej* [w:] Warszawa II Rzeczypospolitej, Warszawa 1970

Zakłady Radiowe im. Marcina Kasprzaka

Adres obiektu: ul. Kasprzaka 18

Data powstania: 1951 r.

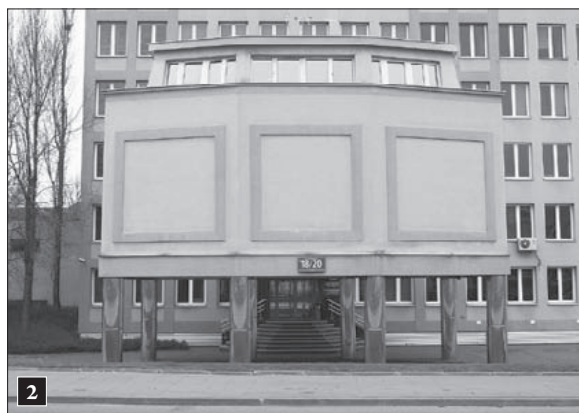
Użytkownik: Kredyt Bank, Bank BGŻ, Citi Handlowy

HISTORIA OBIEKTU Zakłady Radiowe powstały w 1951 r. w miejscu wcześniejszej przedwojennej fabryki radioodbiorników Philipsa. Zajęły cały kwartał między ulicami Dworską (ob. Kasprzaka), Karolkową i Grzybowską. Produkowano tu przede wszystkim różnego rodzaju radioodbiorniki. W 1951 r. rozpoczęto produkcję odbiorników Syrena i Aga, w latach 50-tych model Stolica. W 1957 r. hale tego właśnie zakładu opuściły po raz pierwszy słynne radia kampingowe Szarotka

1 Biurowiec przy
ul. Kasprzaka;
fot. 2010 r.

2 „Portyk” wejściowy
przed biurowcem;
fot. 2010 r.

3 Pomnik-popiersie Marcina Kasprzaka przed biurowcem; fot. 2010 r.

4 Pomnik z betonu Marcina Kasprzaka za biurowce przy parkingu; fot. 2010 r.

5 Korytarz w biurowcu zakładów [w:] Stolica, nr 2 / 1954, okładka

– pierwsze radioodbiorniki turystyczne, a w dwa lata później uruchomiono produkcję odbiorników samochodowych. W latach 60/70. produkowano głównie magnetofony szpulowe i kasetowe, a produkcja radioodbiorników przeniesiona została w całości prawie do Diory. To właśnie w Zakładach im. Kasprzaka wyprodukowano pierwszy polski walkman noszący dumną nazwę Kajtek. W latach 70. zakład został włączony do Zjednoczenia Przemysłu Elektronicznego UNITRA. Na początku lat 90. zakłady na Woli uległy likwidacji, a budynki zostały zajęte pod nowe funkcje biurowe. Obecnie cały kwartał jest na nowo zabudowywany.

OPIS Z dawnego Zakładu im. Kasprzaka zachowało się niewiele. Budynki od strony ul. Kasprzaka gruntownie przebudowano nadając im pseudonowoczesne formy – są dziś siedzibami banków. Z kolei niższe budynki w głębi posesji w większości zostały już wyburzone – w 2009 i 2010 r. dokonano prawie całkowitej rozbiórki pozostałych budynków od strony ul. Grzybowskiej i Karolkowej. Zwraca uwagę jedynie budynek biurowy przy ul. Kasprzaka 18 – dawniej o ciekawej fakturze i kolorystycznej dekoracji elewacji. Przed wejściem zachował się portyk z betonowych kolumn – obecnie obłożonych blachą.

UWAGI Zakład został zlikwidowany na początku lat 90. XX w., obecnie przebudowane budynki ZRK pełnią funkcje biurowe. Przed budynkiem przy ul. Kasprzaka 18 znajduje się pomnik Marcina Kasprzaka. Drugi, betonowy, znajduje się na tyłach zabudowań.

BIBLIOGRAFIA

S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961
M. Hutnik, T. Pachniewicz, *Zarys historii polskiego przemysłu elektronicznego do 1985 r.*, SEP, Zeszyt Historyczny nr 2, Warszawa 1994

Hala C.S.S. „Społem”

Adres obiektu: ul. Kolejowa

Data powstania: 1950 r.

Użytkownik: biura, magazyny

HISTORIA OBIEKTU Nowa hala Centralnej Spółdzielni Spożywców przy ul. Kolejowej miała diametralnie odmienić wygląd zaniedbanej ulicy Kolejowej. O lokalizacji zdecydowała bliskość bocznic kolejowych, które pozwalały na szybki transport towarów. Zgodnie z zamierzeniami Centrali Handlowych, byłaby to pierwsza inwestycja na tym terenie, który w przyszłości miałby się stać nowoczesnym rejonem przemysłowym stolicy. Obok hali Społem powstał magazyn Centrali

1 Hala Społem po remoncie; fot. 2010 r.

2 Jedna z hal; fot. 2010 r.

3 Jedna z hal w kostiumie socrealistycznym; fot. 2010 r.

4 Betonowe daszki nad rampami; fot. 2010 r.

5 Wnętrze Hali Społem [w:] *Stolica*, nr 1/1950, str. 4.

Przemysłu Elektrotechnicznego. Planowano także wznieść 8-piętrowy biurowiec, jednak ta inwestycja nie doczekała się realizacji. Nowo wybudowana hala C.S.S. Społem, дума spółdzielców, miała pomieścić do 5 tys. ton żywności. Zwracano też uwagę na nowoczesne wyposażenie w postaci m.in. dwóch wind towarowych i czterech zjeżdżalni dla worków z mąką. W następnych latach wzdłuż ul. Kolejowej wybudowano kolejnych siedem podobnych hal. Różniły się tylko układem okien w elewacjach i zastosowanym detalem architektonicznym.

OPIS Budynek na planie prostokąta ma pięć kondygnacji i kubaturę 26 tys. m³. Ściany wykonano z prefabrykowanych elementów ustawionych na żelbetowej konstrukcji szkieletowej. Prosta elewacja budynku otrzymała podział wąskimi poziomymi pasami okien, sprawiającymi wrażenie ciemnych szklanych szczelin. Przed wejściem nadwieszono żelbetowy daszek, a w dolnej kondygnacji, przy wejściu, wprowadzono betonowe kolumny. Wewnątrz hale podzielone zostały rzędami żelbetowych filarów.

UWAGI Budynek jest bardzo mocno przekształcony.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 1/1950, str. 4

Podstacja elektryczna (trafostacja)

Adres obiektu: ul. Niska 24

Data powstania: 1929 r.

Użytkownik: RWE STOEN

HISTORIA OBIEKTU Trafostacja została wybudowana przez Towarzystwo Elektryczności w Warszawie Sp. Akc. W 1929 r. Powstała według standardowego projektu, wykorzystanego także przy budowie podstacji przy ul. Żelaznej i Mińskiej. Obiekt obsługiwał część Woli, linie tramwajowe i sąsiadujące zakłady przemysłowe. W czasie wojny obiekt nie został zniszczony i już od 1945 r. funkcjonował bez zmian. Stacja trafo funkcjonuje dziś jako stacja „Młynów”, mieszczą się tu także biura RWE STOEN.

OPIS Działka zabudowana jest budynkiem rozdzielni od wschodu i mieszkalno-biurowym od zachodu. Od ulicy niewielki dziedziniec odgradza brama

1 Neorenesansowy szczyt; fot. 2010 r.

2 Widok ogólny; fot. 2010 r.

3 Oryginalne drzwi – widok od ulicy; fot. 2010 r.

4 Widok od strony północnej; fot. 2010 r.

i ogrodzenie. Budynek rozdzielni murowany, otynkowany, parterowy, z dachem jednospadowym (krytym papą), osłoniętym attyką. W części dachu trzy nadbudówki – świetliki. Elewacja od strony ulicy dwukondygnacyjna, trójosiowa, układem nawiązująca do podziału łuku triumfalnego. Pola wydzielone lizenami, ściana zwieńczona jest szerokim gzymsem, w rzeczywistości attyką kryjącą jednospadowy dach. Dwa skrajne pola wydzielone przez płytkie półkoliste nisze, w osi środkowej wejście, nad nim wydatny gzyms. W podobnym stylu została zaprojektowana późniejsza część mieszkalna znajdująca się przy zachodniej granicy posesji. Budynki zostały wyremontowane kilka lat temu.

UWAGI Zabytkowa trafostacja na ul. Niskiej jest jednym z trzech tego typu obiektów na terenie Warszawy. Nadal funkcjonuje zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem, w odróżnieniu od pozostałych obiektów. Zespół jest ciekawym przykładem zastosowania uproszczonego klasycyzmu lat 20-tych do budynku o charakterze przemysłowym.

BIBLIOGRAFIA

- E Pustola-Kozłowska., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, Warszawa 1983
 w: Archiwum WUOZ
 J. Piłatowicz, *Dzieje elektryfikacji warszawskiej*, Warszawa 1984

Stacja rozdzielowa

Adres obiektu: ul. Ordona 2a

Data powstania: lata 50. XX w.

Użytkownik: DB Schenker, firmy prywatne, w części nieużytkowany

HISTORIA OBIEKTU Jednym z podstawowych warunków rozwoju przemysłowej dzielnicy na woli było bardzo dobre zaopatrzenie w towary, a także łatwość w transporcie produktów. Na bardzo duże zapotrzebowanie zakładów przemysłowych dotychczasowe bocznice kolejowe i rampy wyladowcze okazywały się niewystarczające. Żeby usprawnić transport do i z zakładów przemysłowych zdecydowano się uruchomić centralną Stację Rozdzielową. Na miejsce jej lokalizacji wybrano puste tereny w sąsiedztwie linii kolejowej przy Dworcu Zachodnim. Duży obszar na Odolanach, przy dzisiejszej ulicy Ordona sąsiadował jednocześnie z dużymi zakładami m.in. Świerczewskiego i Waryńskiego. Stacja Rozładowcza

1 Stacja rozdzielowa

2 Stacja rozdzielowa

3 Stacja rozdzielowa

4 Stacja rozdzielowa

nie tylko zapewniała szybki transport towarów, ale też dzięki magazynom pozwalała na ich przechowywanie i późniejsze dystrybuowanie.

OPIS Na dużym obszarze znalazły się budynek biurowy, duża hala magazynowa i place. Na teren od strony ulicy Ordona wiedzie kilka bram. Czterokondygnacyjny budynek biurowy, powstał na planie prostokąta, z dwoma skrajnymi ryzalitami w elewacji frontowej. Wymurowany z cegły silikatowej otrzymał prostą, ceglana dekorację

z pionowymi pasami płycin okiennych. Budynki bramne także zostały wymurowane z cegły silikatowej. Hala usytuowana została równolegle do torów kolejowych. Składa się z dwóch „naw” przykrytych dachami łupinowymi. Elewacje frontowe żelbetowej hali zostały częściowo przeszklone.

UWAGI Obecnie teren tylko w części jest zagospodarowany i w niedalekiej przyszłości planuje się jego zabudowę deweloperską.

Mennica

Adres obiektu: ul. Pereca 21

Data powstania: 1924 / 1952 r.

Użytkownik: Mennica Polska S.A.

HISTORIA OBIEKTU Historia mennicy państwowej sięga jeszcze XVIII w. Została założona po reformie monetarnej Stanisława Augusta w 1766 r. W 1795 r. została przejęta przez Komisję Skarbową, a rok później zamknięta. Swoją działalność wznowiła dopiero w czasach Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego. Od 1824 r. mennica miała monopol na produkcję stempli państwowych i znaczków pocztowych. Mieściła się przy ul. Bielańskiej. Po Powstaniu Styczniowym

1 Budynek przy ul. Pereca;
fot. 2009 r.

2 Budynek przy ul. Prostej;
fot. 2010 r.

3 Biurowiec Aurum;
fot. 2010 r.

4 Brama do biurowca
Aurum; fot. 2010 r.

5 Widok ogólny
od ul. Prostej;
fot. 2010 r.

wym została przez władze carskie zamknięta. Powojenna historia mennicy, już jako oficjalnego państwowego przedsiębiorstwa, rozpoczyna się w 1924 r. W tym roku uroczyście otwarto jej nową siedzibę przy ul. Markowskiej na Pradze. W czasie okupacji maszyny mennicze zostały zniszczone, a zbiory w dużym stopniu zrabowane. Budynek został wysadzony w powietrze przez wojska niemieckie w 1944 r.; mimo to Mennica ponownie rozpoczęła swoją działalność już w 1944 r., jednak nie wytwarzała jeszcze monet. Pierwsze powojenne monety wyprodukowano w 1953 r. ze wsteczną datą 1949 r. W 1952 r. Mennica została przeniesiona z Markowskiej do nowej siedziby przy ówczesnej ulicy Ceglanej na Woli (dziś Pereca).

W kwietniu 1994 r. Mennica została przekształcona w spółkę Skarbu Państwa „Mennica Państwowa Spółka Akcyjna”. W tym samym roku otwarto nowy gmach przy ul. Żelaznej (biurowiec Aurum). Od 1998 r. Spółka notowana jest na Giełdzie Papierów Wartościowych. W 2007 r. dokończono prywatyzacji Spółki i obecnie ponad 50 % udziałów znajduje się w rękach prywatnych. Mennica oprócz obiegowego bilonu bije również monety okolicznościowe, a także inwestycyjne sztabki złota, medale i odznaczenia państwowe, datowniki oraz pieczęcie probierskie.

OPIS W zespole Mennicy znajdują się dwa budynki; jeden biurowy od strony ul. Pereca, a drugi biurowo-produkcyjny na rogu ulic Prostej i Żelaznej. Utrzymane zostały w duchu architektury socrealistycznej. Budynek biurowy zbudowany został na planie prostokąta, z dwoma bocznymi aneksami od strony ulicy, trzykondygnacyjny z dodatkową kondygnacją w formie nadbudowy murkiem attykowym nad gzymsem koronującym. Elewacje otrzymały prosty podział gzymsem koronującym. Okna w elewacji frontowej ujęte w pionowych płycinach; wokół okien proste opaski. Budynek biurowo-produkcyjny powstał na planie kwadratu z wewnętrznym dziedzińcem. Na dziedzińcu zbudowano halę produkcyjną. Budynek jest trójkondygnacyjny, o wieloosiowych elewacjach. Narożniki elewacji zostały zaakcentowane narożnymi ryzalitami-wieżami. Budynek zachował swój ciekawy socrealistyczny detal: attykę, gzyms koronujący, dekoracyjnie potraktowane płyciny z oknami.

UWAGI Spółka Mennica Polska w miejscu swojej dawnej siedziby przy ul. Pereca planuje w 2011 r. wznieść 130 metrowy wieżowiec.

BIBLIOGRAFIA

www.mennica.com.pl

Miejskie Zakłady Sanitarne

Adres obiektu: ul. Spokojna 15

Data powstania: 1912 r.

Użytkownik: Instytut Sztuki Mediów ASP

HISTORIA OBIEKTU Na początku XX wieku ulica Spokojna cieszyła się nie najlepszą sławą. Miejsce to nazywano „Kaźnicą” ze względu na wykonywane wyroki śmierci. W pobliżu swoją siedzibę miał miejski hycel, obok znajdował się Cmentarz Powązkowski. Wreszcie w pobliżu funkcjonowały garbarnie, z których fetor rozchodził się na całą okolicę. Może to nieprzyjemne sąsiedztwo było jednym z powodów, dla których tu właśnie zdecydowano się ulokować Miejskie Zakłady

Sanitarne i spalarnię śmieci, które z natury rzeczy były uciążliwe dla najbliższego otoczenia. Budowę zakładów rozpoczęto jeszcze w 1907 r. (na placu zakupionym przez Magistrat w 1906 r.), a ukończono w 1912 r. Najpierw uruchomiono spalarnię śmieci, a w kilka miesięcy później Zakłady Sanitarne. Projekt budynków wykonał inż. Juliusz Dzierżanowski. Do najważniejszych zadań zakładu należała dezynfekcja pościeli szpitalnej, odrobaczanie i odswadzanie odzieży, a także utylizacja martwych noworodków. Do budynków doprowadzona była oddzielna bocznicą tramwajowa. W 1944 r. zbombardowana została spalarnia; po tych zniszczeniach nigdy już jej nie odbudowano. Jej pozostałości przylegające do południowego muru Zakładów po wojnie zaadaptowano na kotłownię.

OPIS W skład zespołu dawnych Zakładów Sanitarnych wchodzi cztery budynki: parterowy dawny magazyn przy ul. Spokojnej, piętrowy budynek biurowo-magazynowy od strony ulicy Spokojnej, niewielki budynek zamykający od wscho-

1 Budynek biurowy,
widok od
ul. Spokojnej;
fot. 2010 r.

2 Wjazd na teren
d. zakładów;
fot. 2010 r.

3 Dekoracyjne
okno w budynku
biurowym;
fot. 2010 r.

du południowy dziedziniec, a także parterowy budynek od strony południowej dziedzińca. Od strony północnej i południowej głównej hali znajdują się dwa brukowane dziedzińce. Cały zespół otoczony został wysokim, ceglany murem, w którym poprowadzono dwie bramy. Od południa do zespołu przylega budynek dawnej kotłowni. Wszystkie zostały wykończone cegłą klinkierową, z zastosowaniem bogatego ceglanoego detalu: kostkowych gzymsów koronujących, profilowanych opasek okiennych i ozdobnego gzymsu w budynku frontowym. O kunszcie architektonicznym świadczy jednak wykorzystanie tynkowanego, naśladującego kamień detalu. Elementy tynkowane wykorzystano m.in. w narożnikach nadproży okiennych, w nadprożach i balkonie budynku biurowego, w kłincach łuku

zamykającego okno balkonowe w budynku biurowym, w zwieńczeniu słupków bramnych. Najciekawszym elementem zespołu jest piętrowy budynek usytuowany przy ulicy, zbudowany na planie litery T, z częścią frontową od ulicy i wydzieloną piętrową częścią biurowo-sanitarną od strony wschodniej. W 6-osiowej elewacji frontowej zwraca uwagę wielkie okno balkonowe zamknięte łukiem prostym, oraz sam balkon z wykończeniem naśladowującym piaskowiec. W drugiej osi umieszczono ryzalit zwieńczony neogotyckim, schodkowym szczytem.

4 Dawne stajnie;
fot. 2010 r.

5 Widok ogólny od
strony wschodniej;
fot. 2010 r.

UWAGI Zespół Miejskich Zakładów Sanitarnych zachował się w bardzo dobrym stanie i jest obecnie jednym z najcenniejszych zabytków architektury komunalnej w Warszawie. W 2009 r. został wpisany do rejestru zabytków.

BIBLIOGRAFIA

J. Wiśniewska, *Pozostałości architektury przemysłowej*, [w:] Zeszyty wolskie, nr 4, Warszawa 2002 r.

Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”

Adres obiektu: ul. Towarowa 22

Data powstania: 1950 r.

Użytkownik: Jupiter Centrum, supermarket Bomi, Dom Słowa Polskiego

HISTORIA OBIEKTU Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego” zostały oddane do użytku 22 lipca 1950 r. Na miejsce budowy ogromnej drukarni przeznaczono tereny po rozbieranych dawnych halach targowych. Zakłady z założenia miały być największym tego typu przedsiębiorstwem w kraju, które zdolne byłoby drukować we wszystkich ówczesnych podstawowych technologiach poligraficznych wykonywanych drukiem wkłysłym, offsetowym i wypukłym na papierach zwojowych i arkuszowych. Skład odbywał się na 50-ciu linotypach, a druk na jednej wielkiej maszynie PLAMAG. W czasie swego istnienia Dom Słowa Polskiego drukował

1 Widok ogólny od ul. Miedzianej; fot. 2010 r.

2 Widok ogólny od ul. Towarowej; fot. 2010 r.

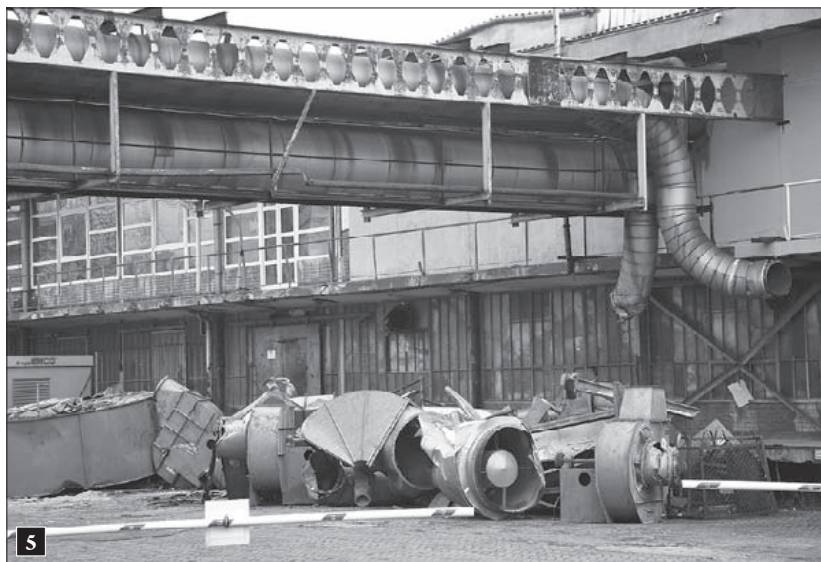

3 Wejście do budynku od strony ul. Miedzianej; fot. 2010 r.

4 Dekoracyjna kolumna w hoku wejściowym; fot. 2010 r.

5 Rampa załadownicza; fot. 2010 r.

m.in. Kurier Polski, Sztandar Młodych czy Trybunę Ludu. W sumie wydrukowano 15 mln czasopism i gazet. W 1973 r., w dniu, kiedy Warszawę odwiedzał Leonid Breżniew, w zakładach wybuchł pożar, który na długie miesiące pozbawił część redakcji drukarni. W 2007 r. zakłady zostały przekształcone w spółkę akcyjną, a w 2010 r. postawione w stan likwidacji. W halach dawnej drukarni już od kilkunastu lat mieściły się magazyny i sklepy; obecnie zajmowane są m.in. przez Centrum Jupiter i supermarket Bomi.

OPIS Zakłady zajęły obszerną posesję między ulicami Towarową i Miedzaną, w miejscu dawnego placu Kazimierza Wielkiego. Zespół składał się z dwóch głównych, piętrowych hal ustawionych prostopadłe do ulicy Towarowej, i niższych hal ustawionych pomiędzy i po bokach. Całość, połączona w wielki budynek, zajmowała dużą posesję na planie prostokąta. Hale budowane były z elementów prefabrykowanych, częściowo produkowanych na terenie placu budowy. Zastosowanie szkieletowej konstrukcji zapewniało odpowiednie tempo robót. Niższe hale zostały nakryte dachami szedowymi, a dwie wyższe, płaskimi dachami z dodatkowym świetlikiem. Dwie piętrowe hale mieściły głównie biura redakcji i drukarni. We wnętrzach zachowały się betonowe kolumny.

6 Świetliki nad zecernią; fot. 2010 r.

7 Jeden z dwóch dekoracyjnych holów; fot. 2010 r.

8 Świetlik nad zecernią; fot. 2010 r.

9

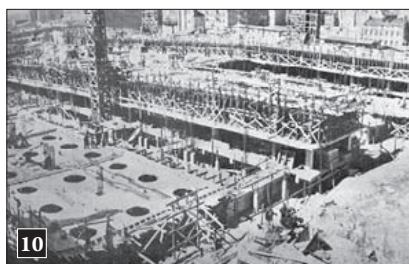
9 Zachowane „kolumny” w dawnych magazynach w dolnej kondygnacji; fot. 2010 r.

10 Budowa Zakładów [w:] Stolica, nr 31/1950, str. 2-3

11 Otwarcie Zakładów przez Józefa Cyrankiewicza [w:] Stolica, nr 31/1950, str. 2-3

12 Kongres Pokoju z siedzibą w Zakładach [w:] Stolica, nr 47/1954

13 Makietta projektowa [w:] Stolica, nr 23 / 1949, str. 4-5

10

11

12

13

Od strony ul. Miedzianej, w holach piętrowych hal zachowały się dekoracyjne klatki schodowe, betonowe kolumny zakończone „kryształowymi” wysklepkami, a także okrągłe wnęki w suficie z półką świetlną. W tej części budynku znajdują się – obecnie w znacznej mierze zabudowane – świetliki okrągłe, które zapewniały odpowiednie oświetlenie do pracy zecerów.

UWAGI Budynki zajęte obecnie przez sklepy i magazyny zostały w znacznym stopniu przekształcone. Obiekt posiada wartość historyczną i artystyczną, a we wnętrzach mimo przekształceń zachowana jest większość detalu.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 32 / 1949, str. 4-5

Stolica, nr 31/1950, str. 2-3

Żoliborz

Piekarnia

Adres obiektu: ul. Krasińskiego 67

Data powstania: 1953 / 1954 r.

Użytkownik: Spółdzielnia Ciastkarsko-Piekarska

HISTORIA OBIEKTU Jedną z zasad centralnego planowania przemysłu spożywczego na terenie Warszawy było założenie, że każda z dzielnic powinna posiadać swoją własną dużą piekarnię, zdolną obsłużyć sporą część miasta. Największą z dotychczas powstałych była piekarnia przy ul. Krasińskiego na Żoliborzu. Już w momencie powstawania ochrzczono ją mianem „Piekarni Gigant”. Był to

4 Widok ogólny od zachodu; fot. 2010 r.

5 Widok ogólny od zachodu; fot. 2010 r.

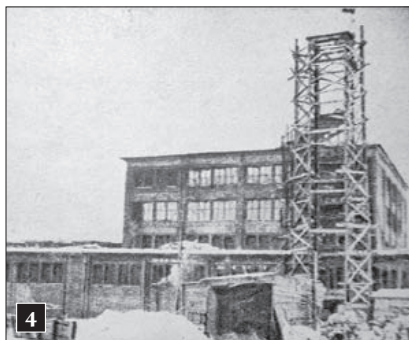

3 Widok ogólny od wschodu; fot. 2010 r.

4 Budowa piekarni [w:] Stolica, nr 6/1953, str. 5

5 Praca piekarzy [w:] Stolica, nr 33/1954, str. 6-7

pierwszy zakład w Warszawie zmechanizowany w tak dużym stopniu (60%), a dzienna produkcja mogła osiągnąć do 50 ton mieszanego i 70 ton jednorodnego pieczywa dziennie.

OPIS Budynek piekarni został wybudowany na planie prostokąta. Nad dużą parterową halą zbudowano 3-kondygnacyjny budynek. Elewacje od strony południowej, północnej i zachodniej zostały przeprute dużymi oknami, natomiast od strony wschodniej umieszczony został „ryzalit” mieszczący przewody kominowe. Narożniki elewacji i podziały pionowe między oknami zostały zaakcentowane lizenami, a całość zwieńczona gzymsem koronującym.

UWAGI Budynek jest ciekawym przykładem zastosowania oszczędnej dekoracji socrealistycznej w architekturze przemysłowej.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, nr 33 (347)/1954, str. 6

Kotłownia na osiedlu VI Kolonii WSM

Adres obiektu: ul. Suzina 2

Data powstania: 1928 / 1929 r.

Użytkownik: restauracja

HISTORIA OBIEKTU Spośród wszystkich kolonii WSM w 1928 r. tylko jedna miała własną, niezależną kotłownię. To skłoniło projektantów do budowy nowego budynku kotłowni, która dzięki systemowi centralnego ogrzewania obsługiwałaby pozostałe kwartały. Kamień węgielny pod nowy obiekt położono 21 października 1928 r., a już w nieco ponad pół roku później budynek był gotowy. W 1932 r. zainstalowano w nim nowe kotły centralnego ogrzewania, całkowicie zautomatyzowane. Nie tylko były znacznie efektywniejsze, ale też zajmowały dużo mniej miejsca.

1 Widok ogólny, fot. 2010 r.

2 Elewacja od ul. Suzina; fot. 2010 r.

3 Komin; fot. 2010 r.

4 Zdjęcie archiwalne

Na zdobytej w ten sposób przestrzeni (powstałej po demontażu starych kotłów) zarząd spółdzielni zdecydował się urządzić salę teatralną. Stało się to możliwe dzięki kredytowi udzielonemu przez Bank Gospodarstwa Krajowego. Projekt przebudowy wykonał architekt Bruno Zborowski, a projekt adaptacji wnętrza Szymon Syrkus. W nowej sali przewidziano ruchome podesty, ruchomą scenę, możliwość dowolnego przekształcania widowni. W nowej Sali urządzone były także pokazy filmowe kina „Żoliborz”. Po wojnie mieściło się tu kino „Tęcza”.

OPIS Budynek kotłowni to hala na planie prostokąta, z dostawionym od strony wschodniej ceglany kominem. Nakryta została półkolistym, żebrowanym dachem. Narożniki hali zaakcentowane zostały pasami z okładziny kamiennej, zaś elewacja od strony ulicy Suzina otrzymała podział kamiennymi, pionowymi lizenami. Obie elewacje artykułowane są wąskimi pasami pionowymi okien. Od strony wschodniej, przy ul. Próchnika kotłownia połączona jest nadwieszonym łącznikiem z budynkiem biurowym, czterokondygnacyjnym. Pod łącznikiem ulokowano przejazd na dziedziniec.

UWAGI Budowa kotłowni i jej późniejsze wykorzystanie na salę widowiskową było realizacją idei sąsiedzkiej WSM. Dopełnieniem tego wspólnotowego programu było także wspólne kąpielisko przy ul. Płońskiej.

BIBLIOGRAFIA

T. Pawłowski, J. Zieliński, *Żoliborz. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2008

Cegielnia Miejska / Centralne Warsztaty Samochodowe Miejskie

Adres obiektu: ul. Włociańska 52

Data powstania: 1928 r.

Użytkownik: Miejskie Zakłady Autobusowe

HISTORIA OBIEKTU Kompleks budynków przy zbiegu ulic Marymonckiej (ob. Słowackiego) i Stołecznej (ob. Popiełuszki) powstał w 1928 r. jako miejska cegielnia. Coraz bardziej rozbudowujący się Żoliborz i sąsiednie Bielany potrzebowały dostępu do materiałów budowlanych na miejscu; nowa cegielnia miała dostarczać cegły głównie na potrzeby lokalnego rynku. Paradoksalnie przyczyna powstania cegielni stała się powodem jej zamknięcia. Szybko rozwijająca się dzielnica zagarnęła tereny glinianek i dalsze wydobywanie gliny na tym terenie stawało się

1 Widok ogólny d. cegielni od ul. Kłodawskiej; fot. 2010 r.

2 Warsztaty, widok od ul. Włociańskiej; fot. 2010 r.

3 Brama wjazdowa; fot. 2010 r.

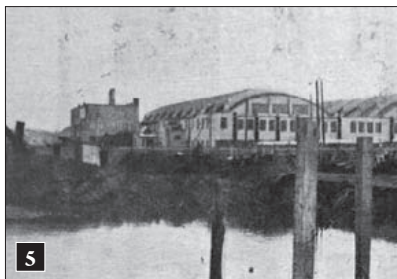
4 Hale warsztatów, widok od ul. P. Gojawczyńskiej; fot. 2010 r.

5 Budowa warsztatów [w:] Stolica, nr 50/1950, str. 2

nieopłacalne. W latach 1934-38 przeprowadzono adaptację cegielni na siedzibę Centralnych Warsztatów Samochodowych. Autorem projektu przebudowy był inż. Stanisław Hempel. Po ukończeniu, w halach mieściły się warsztaty naprawcze obsługujące autobusy miejskie. Taką funkcję pełnią do dziś. Po wojnie od strony zachodniej dobudowano dwie połączone ze sobą hale, nakryte dachami łupinowymi z poprzecznymi świetlikami, a następnie od ul. Włociańskiej nowe warsztaty.

OPIS Hala d. cegielni została zaprojektowana przez znaną wiedeńską firmę „Heckmann & Wedergartner”. Boczne pawilony i bryła przypominają obiekty przemysłowe z Niemiec i Europy Środkowej tego okresu. Obok głównej hali produkcyjnej oddano do użytku trzy domy: dom mieszkalny dla robotników, budynek biurowy, budynek stołówki wraz z ambulatorium. W ramach dużej części produkcyjnej powstała kotłownia, maszynownia, budynek warsztatowy i pras, budynek formiarni i budynek pieca. Przy kotłowni zamontowano automatyczne silosy węglowe, które zasilały węglem kotły parowe. Wszystkie te budynki zostały połączone w jeden wielki kompleks, nad którym górowały na przeciwległych końcach dwa smukłe kominy. Do cegielni doprowadzono bocznice kolejową.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, rocznik 1950, nr 50 (213), str. 2

T. Pawłowski, J. Zieliński, *Żoliborz. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2008

Białołęka, Targówek Falenica, Włochy, Ursus

Zakłady Chemiczno-Techniczne "Ludwik Spiess i Syn" na Tarchominie

Adres obiektu: ul. Fleminga 2 (d. Daniłowiczowska)

Data powstania: 1844 r. / 1860 r.

Użytkownik: Polfa S.A.

HISTORIA OBIEKTU Fabryka octu winnego i estragonowego została uruchomiona w Tarchominie w 1844 r. przez Ludwika Henryka Spiessa ze znanego warszawskiego aptekarskiego rodu Spiessów. Był on najmłodszym synem aptekarza Henryka Spiessa (przybyłego do Warszawy z pruskiego Szczecina). Po śmierci ojca otrzymał od matki dużą część spadku, co pozwoliło mu na otwarcie Składu Materiałów Aptecznych i Farb Malarskich – firmy, która w przeważającej mierze zajmowała się sprzedażą produktów aptekarskich i kosmetycznych, ale także produkowała w niewielkich ilościach preparaty farmaceutyczne. W 1849 r. Spiess założył w Rudzie Guzowskiej (późniejszy Żyrardów) fabrykę przemiału kości, która produkowała nawozy sztuczne, a którą jednak – ze względu na słabą koniunkturę – sprzedał w 1860 r. Za pozyskane w ten sposób środki zakupił Fabrykę Płodów

1 Budynek biurowy, k. XIX w.; fot. 2010 r.

2 Zakłady Polfa – budynek wieży ciśnień, lata 50-te XX w.; fot. 2010 r.

3 Zakłady Polfa – widok ogólny; fot. 2010 r.

Chemicznych w Tarchominie. Po połączeniu przedsiębiorstw powstała Fabryka WYROBÓW CHEMICZNYCH. W dużym zespole fabrycznym znalazły się zabudowania fabryczne, ogród fabryczny, sad, orne pole i duży kawał lasu. Firma zajmowała się produkcją przetworów kostnych, nawozów sztucznych (saletra chilijska, sól potasowa, superfosforaty), lakierów, politur, farb olejnych, octu spirytusowego. Była największym producentem octu w Królestwie Polskim. Zwiększała się nie tylko produkcja, ale także zatrudnienie, które w 1885 r. wynosiło 60 pracowników, a w 1905 r. aż 90. Przed 1914 r. działał tam już motor parowy o sile 100 KM. W 1899 r. firma przeszła poważną restrukturyzację i została przekształcona w spółkę akcyjną. W okresie międzywojennym zakłady miały cztery oddziały: w Krakowie, Łodzi, Lwowie i Wilnie, a także 8 mniejszych sklepów. Zniszczona w znacznej mierze w 1944 r. fabryka została częściowo odbudowana i w 1947 r. w jej murach uruchomiono fabrykę penicyliny: Tarchomińskie Zakłady Farmaceutyczne „Polfa”. W kolejnych latach, w efekcie trwającej rozbudowy zakładów (m.in. nowe

pawilony biologii i centralne laboratorium badawcze), rozszerzono także wachlarz produkcji, m.in. o inne antybiotyki, insulinę dożylną, Oxycort. I tak, w latach 1950-1965 nastąpiła rozbudowa fabryki wraz z wprowadzeniem produkcji penicyliny i innych antybiotyków, natomiast w 1967 r. uruchomiono produkcję insuliny dożylną i Oxycortu oraz oddano do eksploatacji nowe pawilony biologii i centralne laboratorium badawcze.

OPIS Z dawnej zabudowy przedwojennej praktycznie nic się nie zachowało. Ciekawy jest powojenny budynek laboratorium, a także wieża na terenie zespołu. Wzniesione z cegły cementowej i żelbetu, otrzymały dekorację ceglą ceramiczną w formie przecinających się rombów.

UWAGI Zespół Polfy wystawiony jest na sprzedaż.

BIBLIOGRAFIA

- A. Jeziorański, *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
 A. Sroka, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910
 A. Sołtan (red.), *Historia Białoleki i jej dzień dzisiejszy*, Warszawa 2002
Tarchomińskie Zakłady Farmaceutyczne „Polfarm” – spis zdawczo-odbiorczy, nr zespołu 2313/I.
 w: Archiwum Państwowe m. st. Warszawy

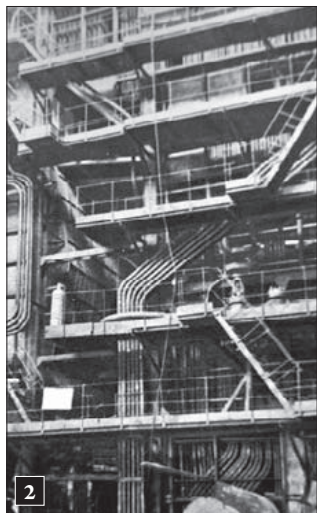
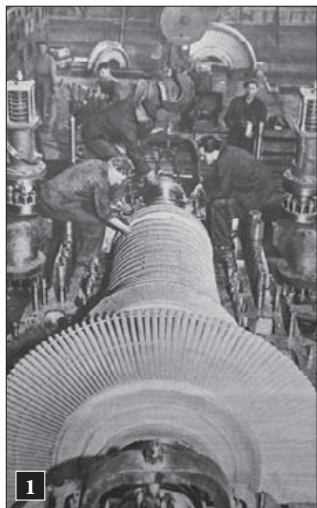
Elektrociepłownia Żerań

Adres obiektu: ul. Modlińska 15

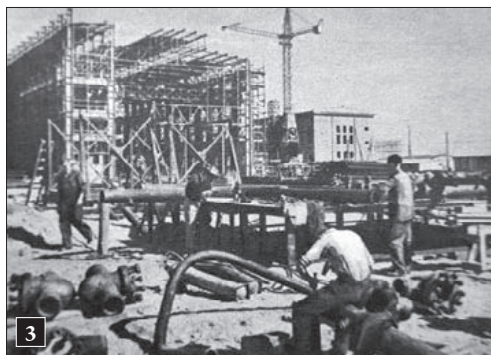
Data powstania: 1954 r.

Użytkownik: Vattenfall Heat Poland S.A.

HISTORIA OBIEKTU W ciągu kilku pierwszych powojennych lat w Warszawie uruchomiono na nowo zniszczone elektrownie i elektrociepłownie z Elektrownią na Powiślu na czele. Szybko jednak rozbudowujące się miasto odczuło braku w zapotrzeniu w energię ciepłą i konieczna stała się budowa nowej elektrociepłowni o dużej mocy. Decyzja o budowie elektrociepłowni na Żeraniu zapadła w 1952 r., a pierwszą turbinę uruchomiono już w 1954 r. Swoim zasięgiem elektrociepłownia początkowo obejmowała nowe osiedla na Pradze, część Śródmieścia i Żoliborz. Obecnie elektrociepłownia na węgiel kamienny dysponuje mocą ciepłą 1561 MW i elektryczną 350 MW. W latach 1997 i 2001 dokonano modernizacji zakładu, m.in. uruchomiono dwa ekologiczne kotły fluidalne, zwiększające efektywność produkcji i redukujące emisję pyłu, tlenków siarki i azotu.

OPIS Początkowo kompleks składał się z trzech budynków: dwóch hal i budynku biurowego usytuowanego od strony ul. Modlińskiej. Budynek biurowy, zbudowany na planie litery L, przylega do dwóch hal od strony wschodniej. Powstał zgodnie z założeniami socrealizmu; jego wielo-

1 Montaż turbiny [w:] Stolica

2 Główny kocioł [w:] Stolica

3 Budowa elektrowni [w:] Stolica

osiowa, 6-kondygnacyjna „pałacowa” elewacja otrzymała podział na część optycznego cokółu, 4 kondygnacyjną część środkową i wysoki, wydatny gzyms koronujący z partią płaskiego fryzu. Nad dwoma dolnymi kondygnacjami jest wydatny gzyms kordonowy. Artykulacja elewacji została poprowadzona płaskimi lizenami w wielkim porządku; okna zostały ujęte w pionowe pasy. Narożniki elewacji zostały ujęte pasy pseudoryzalitów; dwa jednoosiowe pseudoryzality zostały także umieszczone na osiach 8 i 22. Na czwartej kondygnacji, tworzącej rodzaj „piano nobile” znajdują się okna porte-fenetre z dekoracyjnymi balustradami. Budynki dwóch hal zostały wmurowane z cegły, z wykorzystaniem żelbetowych i stalowych konstrukcji szkieletowych. Dekoracyjnie została potrak-

4 Widok ogólny; fot. 2010 r.

5 Hala kotłowa i stacja trafo; fot. 2010 r.

towana elewacja od strony południowej, która otrzymała podział pionowymi pasami okien a także wydatny gzyms koronujący. Po przejściu przez koncern Vattenfall obie hale zostały znacznie przekształcone. Nad jedną z nich powstały dwa nowe budynki mieszczące kotły fluidalne.

6 Widok ogólny; fot. 2010 r.

7 Śluza przy Kanale Żerańskim; fot. 2010 r.

8 Budynek biurowy; fot. 2010 r.

UWAGI Budynek jest ciekawym przykładem zastosowania pewnych elementów socrealizmu w architekturze przemysłowej.

BIBLIOGRAFIA

J. Kasprzycki, *Warszawa-Praga*, Warszawa, 1980

Warszawa. Przewodnik, Warszawa, 1966, s. 23

M. Główna, H. Kleczkowski, *Optimalizacja produkcji energii przez Elektrociepłownię Warszawskie*, „Rzeczpospolita” 2004 –03-16

Zakłady Mechaniczne Obróbki Drewna

Adres obiektu: ul. Siarczana

Data powstania: 1949 r.

Użytkownik: firmy prywatne

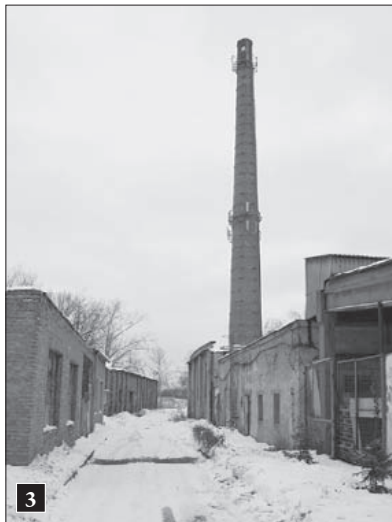
HISTORIA OBIEKTU Decyzja o budowie zakładów obróbki drewna zapadła jeszcze w 1948 r. Stolarka okienna i drzwiowa, podłogi, czy więźby dachowe były na wagę złota w budującej się stolicy. Zakłady powstały bardzo szybko, w ciągu zaledwie kilku miesięcy 1949 r. We wrześniu, przed sezonem zimowym, były już gotowe. Powstały w miejscu wcześniej zajmowanym przez Hutę Szkła przy ul. Zabranieckiej. Na początku powstały dwie hale produkcyjne, w następnym etapie kolejna. Docelowo Zakłady miały przekształcić się w wielki Kombinat Drzewny, w którym znalazłyby się domy pracownicze, stołówka, przedszkole, przychodnia zdrowia, łaźnia, klub. Planowany zespół miał powstać na północny wschód od ulicy Siarczanej. Te dość rozbudowane plany nie zostały zrealizowane; na terenie Zakładów stanęły ostatecznie cztery hale. Autorami zakładów byli prof. inż. Krysik, inż. Marczał, inż. Stryła, inż. Orlicz, arch. Rechowicz. Całkowicie zmechanizowane zakłady dostarczały gotowych elementów drewnianych prosto na plac

1 Hala północno zachodnia; fot. 2010 r.

2 Hala południowo-wschodnia; fot. 2010 r.

3 Komin; fot. 2010 r.

4 Budowa hali południowej, [w:] Stolica, Nr 46 (157)/1949, str. 3

5 Widok hali północnej; stolica [w:] Stolica, Nr 46 (157)/1949, str. 3

budowy. Taki system produkcji i transportu miał znacząco usprawnić prace budowy, ale z drugiej strony także narzucał stosowanie prefabrykowanych, znormalizowanych elementów. Nowością w zakładzie było zastosowanie nowoczesnych na owe czasy wełniarek, które z odpadów drzewnych produkowały tzw. wełnę drzewną, wykorzystywaną następnie do płyty pilśniowej. Miesięczna produkcja Zakładów wynosiła 10 000 m² stolarki i w dużej mierze zaopatrywała okręg warszawski.

OPIS W pierwszym etapie powstały dwie hale produkcyjne, jedna o powierzchni 1800 m. kw., mieszcząca tartak i suszarnie oraz druga, w której następowała ostateczna obróbka drewna. Hala północno-zachodnia powstała na planie prostokąta, w układzie trójnawowym, z nawą środkową wyższą i doświetloną po bokach. Została całkowicie wymurowana z cegły ceramicznej. Dach jest dwuspadowy, na zwykłej drewnianej więźbie dachowej. Hala południowo-wschodnia, na planie prostokąta, została przykryta dachem półkolistym. W elewacji frontowej przebito trzy otwory bramne, a w górnej kondygnacji doświetlające otwory okienne. Na środku umieszczono doświetlający szczyt.

BIBLIOGRAFIA

Stolica, Nr 46 (157)/1949, str. 3.

S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961.

Elektrownia Falenicka

Adres obiektu: ul. Gruntowa 2

Data powstania: 1929 r.

Użytkownik: RWE Stoen

HISTORIA OBIEKTU Elektrownia powstała w 1929 r. z inicjatywy gminy Falenica-Letnisko, która w 1923 r. uzyskała koncesję na prowadzenie własnej elektrowni. Budowę elektrowni kierował inż. Krajewski, a wyposażenie i maszyny dostarczone zostały przez znaną warszawską firmę „K. Szpotański”. Cała inwestycja kosztowała ponad 5 mln złotych. W momencie powstania zakład obsługiwał siedem miejscowości: Falenicę, Anin, Michalin, Miedzeszyn, Międzyzlesie i Radość; a od 1951 r. także Józefów i Świder. Moc elektrowni w 1929 r. wynosiła 396 kW, w 1936 r. 495 kW, a w 1946 r. 600 kW. W grudniu 1938 r. elektrownia została przejęta przez

1 Elewacja frontowa; fot. 2010 r.

2 Elewacja frontowa – okno;
fot. 2010 r.

3 Widok ogólny; fot. 2010 r.

Zakład Energetyczny Okręgu Podstołecznego, który wkrótce ją zamknął. Dopiero w 1944 r. z powrotem ją uruchomiono, a po wyzwoleniu Pragi, jako największy działający zakład, zaopatrywała w prąd całą prawobrzeżną część miasta. W 1946 r. elektrownię ponownie zamknięto i od tej pory w budynkach mieściły się już tylko laboratoria i biura.

OPIS Budynek powstał na planie kwadratu, z centralną halą maszyn pośrodku i wieżą. Ściany zostały wymurowane z cegły ceramicznej, stropy żelbetowe. Budynek został przykryty płaskim dachem, a na wieży dachem namiotowym. Elewacja hali od strony ulicy otrzymała podział lizenami w wielkim porządku na trzy pola. W osi środkowej umieszczono ryzalit. Osie zostały zaakcentowane wysoki oknami zamkniętymi półkoliście. Po obu stronach głównej hali widoczne niższe jednoosiowe aneksy. Charakter elewacji został utrzymany w duchu klasycyzującego monumentalizmu.

UWAGI Budynek obecnie nieużytkowany, w złym stanie technicznym.

BIBLIOGRAFIA

J. Szałygin, S. Kujawa-Mędrzycka, *Karta ewidencyjna*, 2008 r.

Zakłady elektrotechniczne „Era”

Adres obiektu: ul. Kłosia

Data powstania: ok. 1927-39 r.

Użytkownik: Buszrem S.A.

HISTORIA OBIEKTU Polskie Zakłady Elektrotechniczne – „ERA” otwarto w 1927 r. Od początku planowano uruchomić tam produkcję urządzeń elektrycznych, szczególnie dla rozwijających się Polskich Kolei Państwowych. Z czasem specjalnością fabryki stały się urządzenia miernicze o bardzo dużej dokładności. W momencie powstania, kapitał spółki był podzielony między grupę polskich inżynierów, pomysłodawców przedsięwzięcia (jednym z nich był inż. Kazimierz Gajczak [1872-1933], prezes Związku Elektrowni Polskich) i czeską firmę „ERA”, która specjalizowała się w produkcji prądnic, regulatorów, instalacji oświetlenio-

1 Nowy apartamentowiec - widok ogólny; fot. 2010 r.

wych. W XX-leciu międzywojennym fabryka była sponsorem klubu sportowego „Przyszłość”. Po zajęciu fabryki przez Niemców w 1939 r., kontrolę nad firmą przejął koncern Siemens-Schuckert, który produkował urządzenia głównie na potrzeby wojska. Mimo to polskim pracownikom udało się uruchomić tajną produkcję prądnic radiowych dla polskiego ruchu oporu. W 1944 r. wycofujący się Niemcy wywieźli większość maszyn, a pozostałe urządzenia i same budynki zdewastowali. Po wojnie zakłady zostały przemianowane na „MERA”, czyli Zakłady Systemów Minikomputerowych. Od kilku lat budynki stały puste i popadały w ruinę. Obecnie zostały zaadaptowane na lofty.

2 Zachowany fragment d. muru;
fot. 2010 r.

3 Zakłady
elektrotechniczne
„Era”

OPIS Dzisiejszy obiekt w niewielkim stopniu przypomina przedwojenną halę, która została włączona do zabudowy apartamentowej. Z dawnego zespołu zachowała się elewacja od strony ulicy, z 10-osiową, 30-kondygnacyjną częścią centralną i dwoma skrzydłami po bokach. Elewacje skrzydeł, z umieszczonymi wielkimi oknami termalnymi w drugiej kondygnacji, otrzymały dekorację utrzymaną w duchu późnej secesji środkowoeuropejskiej. Korpus główny jest artykułowany wielkoporządkowymi lizenami i zwieńczony półkolistym szczytem.

UWAGI Budynek został w znacznym stopniu postawiony od nowa i jest fragmentem większej inwestycji deweloperskiej.

BIBLIOGRAFIA

S. Misztal, *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej* [w:] Warszawa II Rzeczypospolitej, Warszawa 1970
<http://www.ud-wlochy.waw.pl/historia>

Fabryka Ciągników w Ursusie

Adres obiektu: ul. Traktorzystów

Data powstania: 1893 / 1907 r.

Użytkownik: osoby prywatne, PHZ BUMAR

HISTORIA OBIEKTU W 1893 r. trzech inżynierów (Kazimierz Schonfeld, Kazimierz Matecki, Ludwik Rossman) oraz czterech przemysłowców (Alfred Fijałkowski, Stanisław Rostocki, Aleksander Radzikowski i Karol Strassburger) założyło w Warszawie, przy ul. Siennej 15 „Przemysłowe Towarzystwo Udziałowe”. Firma zajmowała się produkcją armatury przemysłowej (przemysł cukrowniczy, spożywczy, gorzelniany), elementów centralnego ogrzewania i sieci wodociągowych.

❶ Hala nr 2 – zachodnia;
fot. 2010 r.

❷ Hala nr 1 – wschodnia;
fot. 2010 r.

❸ Hala nr 2 – logo
fabryki w szczycie;
fot. 2010 r.

W 1907 r. zmieniono nazwę towarzystwa na „Towarzystwo Udziałowe Specjalnej Fabryki Armatur i Motorów” i przyjęto znak firmy – Ursus (łac. niedźwiedź). Miał on symbolizować siłę firmy, ale też jej produktów. W tym czasie rozpoczęła się także produkcja silników spalinowych o mocy 5 KM, a w 1912 r. uruchomiono linię silników gazowych o mocy 70 KM (na licencji szwedzkiej firmy Fielding und Platt. W 1913 r. wytwarzano już silniki wysokoprężne o mocy 450 KM; większość z nich eksportowana była do Cesarstwa Rosyjskiego. Po raz pierwszy temat produkcji ciągników rolniczych podjęty został w 1915 r. kiedy skonstruowano pierw-

szy prototyp takiej maszyny. W latach 20. firma przerzuca swoją działalność na remonty, a z czasem na produkcję samochodów. W 1921 r. zaczyna się budowa fabryki (dzięki pożyczce rządowej na 500 000 dolarów) z linią produkcyjną na dwa typy ciężarówek. Nowopowstająca fabryka została zlokalizowana na gruntach wsi Czechowice; cała ta dzielnica później przyjęła nazwę Ursus. Budynki zaprojektowali m.in. Franciszek Lilpop i Marek Leykam. Zakład przyjmuje nową nazwę: Zakłady Mechaniczne URSUS – S.A., świadczącą o głównym profilu jej produkcji. Pierwsze traktory zjechały z taśmy produkcyjnej w 1922 r. Miały niewielki silnik naftowy o mocy 25 KM i popularnie zwano je „ciągówkami”. W ciągu pięciu lat wyprodukowano zaledwie 100 sztuk. W fabryce zostaje uruchomiona produkcja wozów ciężarowych, m.in. tonowych Berlietów CBA i 1,5 tonowych S.P.A. 25/C Polonia, a z czasem także autobusów Ursus A. W latach 30-tych firma przechodziła poważny kryzys. Zaprzeszono nawet produkcji samochodów i autobusów Ursus

4 Hala z lat 50-tych;
fot. 2010 r.

5 Budynek biurowo-
produkcyjny;
fot. 2010 r.

6 Widok na powojenną część hali nr 1; fot. 2010 r.

7 Hala, lata 50-te; fot. 2010 r.

A. W 1932 r. natomiast rozpoczęto ponownie produkcję dla wojska – tym razem wytwarzano czołg typu TU i motocykle Sokół. W 1939 r. w zakładzie powstało 737 czołgów, 700 ciągników wojskowych, ponad 1000 samochodów URSUS oraz samochodów i autobusów Saurer, około 1500 motocykli Sokół 1000 i Sokół 600 dla wojska i około 1000 na rynek cywilny. Lata okupacji spowodowały bardzo duże zniszczenia zakładów, które Niemcy w całości przestawili na własną produkcję zbrojeniową. W 1945 r. przed wkroczeniem Armii Czerwonej większość budynków zdewastowano, a cały park maszynowy został wywieziony. Po wojnie dość szybko podjęto decyzję o odbudowie zakładów i ponownym uruchomieniu produkcji ciągników rolniczych. Na bazie niemieckiego ciągnika Lanz-Bulldog

8 Hala nr 1 – wschodnia, wewnątrz; fot. 2010 r.

9 Hala nr 2 – zachodnia, wewnątrz; fot. 2010 r.

powstała krajowa konstrukcja LB-45 (później C-45), którą szybko wdrożono do produkcji. Część wyposażenia fabryki udało się odnaleźć na Śląsku. Pierwszy powojenny traktor wyprodukowano w 1947 r. Prawdziwym przełomem stało się opracowanie lekkiego ciągnika C-325 zdolnego pracować w trudnych warunkach terenowych. Konstrukcja okazała się na tyle udana, że traktor produkowano do 1993. W 1983 r. mury fabryki opuścił milionowy ciągnik.

OPIS Pod budowę pierwszej fabryki został przeznaczony wielki obszar, który obecnie znajduje się między ulicami Traktorzystów, Posag 7 Panien, Tadeusza Hennela i Kazimierza Gardziejewskiego. Na terenie zespołu znajdują się hale wybudowane jeszcze przed wojną, wykonane w technice szkieletu wypełnionego cegłą ceramiczną. Najciekawsza jest główna hala produkcyjna (nr 2) zaprojektowana

10 Jeden z zachowanych 4 pieców w hali nr 2; fot. 2010 r.

11 Budynek straży pożarnej; fot. 2010 r.

przez Lilpota i Leykama. Powstała na planie prostokąta, z trzema nawami. Wykonana w technologii szkieletu żelbetowego, z nawą główną doświetloną bocznymi oknami, a także oknami w połaci łamanego dachu. W hali zachowały się cztery oryginalne piece. Na zewnątrz elewacja frontowa została ozdobiona w zwieńczeniu płaskorzeźbą ze znakiem firmowym fabryki. Większa część elewacji frontowej przepruta jest oknami umieszczonymi w obetonowanych „szprosach”, tworzących dekoracyjną kratownicę. Architektura hali nawiązuje do najciekawszych przykładów architektury przemysłowej Petera Behrensa. Hala nr 1, sąsiednia, zbudowana została w tej samej technologii, na planie prostokąta, jednoprzestrzenna, nakryta dachem dwuspadowym z doświetlającym szybem. Obok hal znajduje się wieża ciśnieniowa. Po wojnie na terenie zakładu wybudowano dużo większe hale – w technologii szkieletu żelbetowego, nakryte płaskimi dachami ze świetlikami, a także dachami łupinowymi.

UWAGI Obecnie produkcja prowadzona jest na terenie nowego zakładu po drugiej stronie ulicy Posąg 7 Panien. Stare hale, częściowo prywatne, wynajmowane są na zawody paintballowe, skład złomu, a większość przeznaczona jest do rozbioru.

BIBLIOGRAFIA

- A. Jeziorański, *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
 A. Sroka, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910
 S. Misztal, *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej* [w:] Warszawa II Rzeczypospolitej, Warszawa 1970
 S. Misztal, *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, KPZK PAN, Warszawa 1961
www.ursus.com.pl

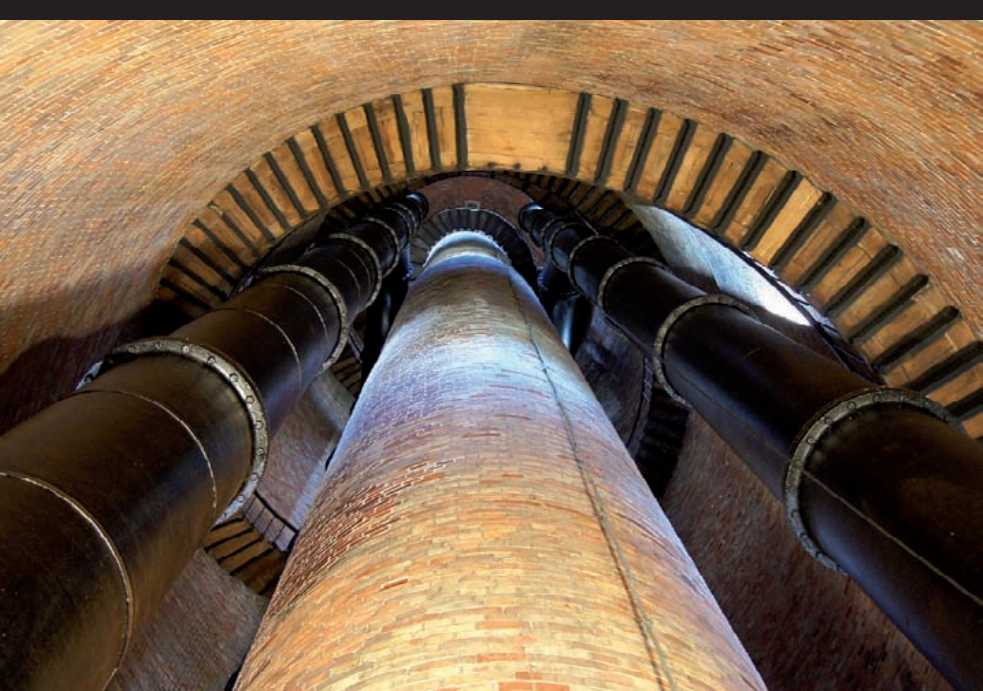
Indeks

- Al. Krakowska 110-114
Polskie Zakłady Lotnicze **28**
- Barska 28/30
Fabryka czekolady „Plutos” **31**
- Czerniakowska 106-124
Stacja Pomp Rzecznych **20**
- Czerniakowska 87-99
Państwowe Zakłady Pomocy
Szkolnych / Warszawskie Zakłady
Mechaniczne **22**
- Filtrowa 2
Warszawskie Towarzystwo Lotnicze
Awiała **58**
- Fleminga 2
Zakłady Chemiczno-Techniczne
”Ludwik Spiess i Syn” na
Tarchominie **110**
- Fort Wola 22
PZL Wola / Zakłady Mechaniczne
im. Marcelego Nowotki **64**
- Grunтова 2
Elektrownia falenicka **117**
- Grzybowska 77
Dom Prasy Wojskowej **67**
- Jagiellońska 88
Fabryka Samochodów Osobowych
52
- Jana Kazimierza 1-29
Warszawskie Zakłady Maszyn
Budowlanych im. Ludwika
Waryńskiego **70**
- Karolkowa 30-40
Zakłady Wytwórcze Lamp
Elektrycznych im. Róży Luksemburg
73
- Karska 13
Kotłownia Szpitala Bielańskiego **14**
- Kasprowicza 132
Huta Warszawa **16**
- Kasprzaka 29-31
Fabryka Wyrobów Precyzyjnych im.
Gen. Świerczewskiego / Kombinat
Przemysłu Narzędziowego „VIS” **77**
- Karolkowa 22-24
Warszawskie Zakłady
Farmaceutyczne „Polfa” **80**
- Kasprzaka 18
Zakłady Radiowe im. Marcina
Kasprzaka **83**
- Kłósia
Zakłady elektrotechniczne „Era”
119
- Kolejowa 5-7
Hala C.S.S. „Społem” **85**
- Konduktorska 17 / Huculska 6
Motolux – zakład mechaniczny **24**
- Koszykowa 81
Stacja Filtrów **33**
- Koszykowa 81
Zakład Filtrów Pośpiesznych **38**
- Kraśńskiego 67
Piekarnia **102**

- Lubelska 12-14
    Piekarnia W.S.S. „Społem” **42**
- Mińska 65
    Drukarnia im. Rewolucji
    Październikowej **44**
- Mińska 25
    Warszawska Fabryka Motocykli **46**
- Mokotowska 25
    Pałac Cukrowników **60**
- Mokotowska 62
    Fabryka Wódek Schneidera /
    Karszo-Siedlewskich
    62
- Modlińska 15
    Elektrociepłownia Żerań **112**
- Niska 24
    Podstacja elektryczna **87**
- Ordona 2a
    Centralna stacja rozdzielowa **89**
- Owsiana 14
    Zakłady Radiowe Telefunken **49**
- Pereca 21
    Mennica Polska **91**
- Siarczana / Zabraniecka **82**
    Zakłady Mechaniczne Obróbki
    Drewna **115**
- Spokojna 15
    Miejskie Zakłady Sanitarne **94**
- Suzina 2
    Kotłownia na osiedlu VI Kolonii
    WSM **104**
- Towarowa 22
    Zakłady Graficzne „Dom Słowa
    Polskiego” **97**
- Traktorzystów
    Fabryka Ciągników w Ursusie **121**
- Włosciańska 52
    Centralne Warsztaty Samochodowe
    Miejskie **106**
- Wrzesińska
    Rzeźnia Centralna **55**

Fotografie

Wnętrze wieży ciśnień w Stacji Filtrów (fot. Michał Krasucki)

Zbiorniki filtrów powolnych w Stacji Filtrów (fot. Michał Krasucki)

Zakład Filtrów Pośpiesznych (fot. Michał Krasucki)

Szafa sterownicza w Zakładzie Filtrów Pośpiesznych (fot. Michał Krasucki)

Drukarnia Dom Słowa Polskiego (fot. Michał Krasucki)

Drukarnia Dom Słowa Polskiego (fot. Monika i Filip Miłowscy)

Zakłady im. Róży Luksemburg (fot. Monika i Filip Miłowscy)

Zakłady im. Róży Luksemburg w 2009 r. (fot. Michał Krasucki)

Zakłady im. Róży Luksemburg w 2010 r. (fot. Monika i Filip Miłowscy)

Elektrociepłownia na Żeraniu (fot. Monika i Filip Milowscy)

Elektrociepłownia na Żeraniu (fot. Monika i Filip Miłowscy)

Zakłady Polfa S.A. na Tarchominie (fot. Monika i Filip Miłowscy)

Zakłady Polfa S.A. na Tarchominie (fot. Monika i Filip Milowscy)

Zakłady Polfa S.A. na Tarchominie (fot. Monika i Filip Miłowscy)

Hala nr 2 Fabryki traktorów w Ursusie (fot. Michał Krasucki)

Zachowane piece w hali nr 2 w Ursusie (fot. Michał Krasucki)

Budynek biurowy Zakładów im. Marcelego Nowotki (fot. Michał Krasucki)

Budynek biurowy Zakładów im. Marcelego Nowotki (fot. Michał Krasucki)

Piekarnia przy ul. Krasińskiego na Żoliborzu (fot. Joanna Krukowska)

Fabryka im. Gen. Świerczewskiego (fot. Michał Krasucki)

Fundacja Hereditas ustanowiona została w listopadzie 2006 r.
Obszarem działania Fundacji jest terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.
Siedziba organizacji znajduje się w Warszawie.

Fundacja Hereditas jest organizacją pożytku publicznego.

Celem Fundacji jest dążenie do kulturowego, cywilizacyjnego i społecznego rozwoju kraju. Szczególnym obszarem działań Fundacji jest ochrona kulturowego dziedzictwa. W ramach działalności statutowej realizujemy projekty edukacyjne, wydawnicze, promujące polskie dziedzictwo. Część naszych działań skierowana jest na bezpośrednią opiekę nad dobrami kultury (ochrona i konserwacja obiektów zabytkowych).

Od października 2009 r. Fundacja Hereditas jest wydawcą ogólnopolskiego czasopisma poświęconego ochronie dóbr kultury
„SPOTKANIA Z ZABYTKAMI”

Fundacja Hereditas
ul. Marszałkowska 4 lokal 4
00-590 Warszawa
tel. 22 353 83 30
www.fundacja-hereditas.pl

Z mapy Warszawy znikają całe kwartały zabudowy przemysłowej powstałej po 1945 r. O ile jest to proces naturalnego rozwoju miasta, o tyle w tej szybko postępującej transformacji warto zachować te elementy, które są przykładem doskonałej myśli inżynierskiej bądź nierzadko pracy artystów. Często trzeba sobie zadać wiele trudu, by pod warstwą brudu, wtórnych okładzin i billboardów dostrzec piękno tkwiące w prostych, modernistycznych fabrycznych murach.

Mamy nadzieję, że ten katalog, będący kontynuacją pierwszego tomu, wydanego przez Fundację Hereditas w 2009 r., pomoże w takich poszukiwaniach. Obejmuje kilkadziesiąt obiektów, które w większości powstały w latach 1945-1960, ale znajdziecie w nim także Państwo uzupełnienie poprzedniego tomu w postaci kilku wcześniejszych obiektów, często o bogatej historii i wyjątkowych walorach architektonicznych.

